

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії стародавнього світу та середніх віків

До захисту допущено

кафедрою _____ протокол № _____ від _____
завідувач кафедри _____

(підпис) (ім'я, прізвище)

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

здобувача першого бакалаврського рівня вищої освіти

«Військове мистецтво Гая Юлія Цезаря: стратегії та тактики».

Спеціальність (спеціалізація) 032 «історія та археологія»

Освітня програма «історія та археологія»

Здобувач _____

Маргарита Скуйбіда

Науковий керівник _____

Андрій Токарев

АНОТАЦІЯ

Кваліфікаційна робота присвячена дослідженню військового мистецтва Гая Юлія Цезаря через аналіз його стратегічних принципів та тактичних прийомів, а також особливостей їх застосування під час Галльської та Громадянської воєн.

Метою роботи є комплексний аналіз військового мистецтва Гая Юлія Цезаря з акцентом на його стратегічні принципи та тактичні прийоми, а також виявленні особливостей їх реалізацій у воєнних кампаніях. Об'єктом дослідження є військове мистецтво Гая Юлія Цезаря. Предметом дослідження виступають стратегії та тактики, застосовані Цезарем у Галльській та Громадянських війнах, принципи стратегічного мислення і конкретні тактичні прийоми, що визначали ефективність його військових кампаній.

У роботі використані історико-критичний, історико-генетичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний методи. Наукова новизна роботи полягає у комплексному розгляді військового мистецтва Гая Юлія Цезаря через взаємозв'язок його стратегічних і тактичних рішень, що дозволило показати їх як єдину систему введення війни. У результаті проведеного дослідження було визначено особливості військового мистецтва Гая Юлія Цезаря та розглянуто специфіку застосування його стратегічних і тактичних підходів під час Галльської та Громадянської воєн. Проведений аналіз дозволив простежити взаємозв'язок між стратегічними рішеннями та тактичними діями у досягненні військових результатів.

Узагальнення результатів дослідження свідчить про цілісну та ефективність військового мистецтва Гая Юлія Цезаря, що базувалося на поєднанні стратегічного планування і практичного введення бойових дій.

Ключові слова: Гай Юлій Цезар, військове мистецтво, стратегія, тактика, Галльська війна, Громадянська війна.

ABSTRACT

This qualification thesis is devoted to the study of the military art of Gaius Julius Caesar through the analysis of his strategic principles and tactical approaches, as well as the specific features of their application during the Gallic and Civil Wars.

The aim of the work is to provide a comprehensive analysis of Caesar's military art, with a focus on his strategic principles and tactical methods, and to identify the peculiarities of their implementation in military campaigns.

The object of the research is the military art of Gaius Julius Caesar. The subject of the study comprises the strategies and tactics employed by Caesar during the Gallic and Civil Wars, the principles of his strategic thinking, and the specific tactical techniques that determined the effectiveness of his military campaigns. The research employs historical-critical, historical-genetic, comparative-historical, and problem-chronological methods.

The scientific novelty of the work lies in the comprehensive examination of Caesar's military art through the interrelation of his strategic and tactical decisions, which allows them to be viewed as a unified system of warfare. As a result of the study, the peculiarities of Gaius Julius Caesar's military art were identified, and the specifics of the application of his strategic and tactical approaches during the Gallic and Civil Wars were analyzed. The conducted analysis made it possible to trace the relationship between strategic decisions and tactical actions in achieving military outcomes.

The general conclusion of the research is that Caesar's military art was characterized by integrity and efficiency, based on the combination of strategic planning and practical conduct of warfare.

Keywords: Gaius Julius Caesar, military art, strategy, tactics, Gallic War, Civil War.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. СТРАТЕГІЇ ГАЯ ЮЛІА ЦЕЗАРЯ.....	16
1.1. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ СТРАТЕГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ГАЯ ЮЛІА ЦЕЗАРЯ.....	16
1.2. СТРАТЕГІЧНЕ МИСТЕЦТВО ГАЯ ЮЛІА ЦЕЗАРЯ У ГАЛЛЬСЬКІЙ ТА ГРОМАДЯНСЬКИХ ВІЙНАХ.....	23
РОЗДІЛ 2. ТАКТИКИ ГАЯ ЮЛІА ЦЕЗАРЯ.....	50
2.1. ОСНОВНІ ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ГАЯ ЮЛІА ЦЕЗАРЯ.....	50
2.2. ПРАКТИКА ТАКТИКИ У КЛЮЧОВИХ БИТВАХ.....	55
ВИСНОВКИ.....	66
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	70

ВСТУП

Актуальність теми. Науковий інтерес до військового мистецтва Гая Юлія Цезаря зумовлений його визначальною роллю у трансформації Римської республіки I ст. до н. е. Події Галльської та Громадянської воєн стали не просто масштабними збройними конфліктами, а переломним етапом, під час якого криза республіканських інститутів призвела до появи передумов одноосібної влади. Центром цих процесів виступала діяльність Цезаря, де суто воєнні перемоги конвертувалися у тривке політичне домінування.

Актуальність дослідження посилюється потребою переосмислення феномену Цезаря як стратега в сучасній історичній науці. Замість традиційного фокусування виключно на тактиці генеральних битв, виникає необхідність комплексного аналізу його багаторівневої стратегічної системи.

Його підхід працював ефективно завдяки вдалому поєднанню високої мобільності, інженерно-технічної переваги, жорсткого логістичного контролю та психологічного тиску, зокрема через інструмент демонстративного милосердя. Осмислення того, як саме поєднання цих факторів дозволяло примушувати супротивника до капітуляції без прямого фронтального зіткнення, відкриває нові грані вивчення античної військової справи.

Об'єктом дослідження є військове мистецтво Гая Юлія Цезаря.

Предметом дослідження є стратегії і тактики, застосовані Цезарем у Галльській та Громадянських війнах, принципи стратегічного мислення і конкретні тактичні прийоми, що визначали ефективність його військових кампаній.

Хронологічні межі: Хронологічні межі дослідження охоплюють 58-44 рр. до н.е. – від початку Галльської війни до завершального етапу його політичної та військової діяльності у Громадянській війні.

Територіальні межі: Територіальні межі охоплюють простір у межах якого формувалось та реалізовувалось військове мистецтво Цезаря. Територіально дослідження охоплює: Галлію, Італію і Рим, Іспанію, Грецію, Єгипет, Малу Азію та Північну Африку.

У XIX – на початку XX ст. дослідження військової діяльності Гая Юлія Цезаря здебільшого розвивалися в межах описового підходу. Дослідники цього часу зосереджувалися на описі кампаній і спробах реконструювати перебіг битв, щоб зрозуміти логіку військових дій римського полководця. Аналіз ще не був комплексним, але вже з’являється прагнення пояснювати успіхи Цезаря через організацію армії та тактичні рішення.

У праці Т. Моммзена «The History of Rome»¹ Цезар розглядається як одна з центральних фігур пізньої Римської республіки. Автор не обмежується військовими подіями, а показує їх у зв’язку з політичною кризою держави. Кампанії Цезаря трактуються як частина глибоких змін у римській політичній системі, що поступово привели до занепаду республіканського ладу.

Робота Р. Шнайдера «Ilerda: ein Beitrag zur römischen Kriegsgeschichte»² присвячена детальному аналізу подій при Ілерді під час громадянської війни. Автор намагається максимально точно відтворити хід бойових дій, описуючи розташування військ, етапи бою та рішення сторін. У центрі уваги тут саме реконструкція військової ситуації, що дозволяє побачити внутрішню логіку кампанії.

У дослідженні Т. А. Доджа «Caesar: a history of the art of war among the Romans...»³ здійснено більш узагальнений і системний аналіз військового мистецтва Цезаря. Автор розглядає його кампанії як цілісну військову систему, детально пояснюючи стратегію, тактичні прийоми та принципи організації

¹ Mommsen Th. The History of Rome. Vol. V / transl. W. P. Dickson. London : Macmillan and Co., Limited, 1908. 595 p.

² Schneider R. Ilerda: ein Beitrag zur römischen Kriegsgeschichte. Berlin, 1886. 61 s.

³ Dodge T. A. Caesar: a history of the art of war among the Romans down to the end of the Roman empire, with a detailed account of the campaigns of Caius Julius Caesar. Boston : Houghton Mifflin, 1900. 792 p.

легіонів. Важливим є те, що Додж намагається не просто описати битви, а пояснити, чому саме дії Цезаря були ефективними.

У праці Г. Файт «Der Feldzug von Dyrrhachium zwischen Caesar und Pompejus»¹ увага зосереджена на кампанії при Диррахії. Автор детально розглядає військово-географічні умови, показуючи, як рельєф місцевості, комунікації та розташування сил впливали на перебіг бойових дій. Такий підхід дозволяє краще зрозуміти, як зовнішні фактори визначали рішення командувачів.

У середині ХХ ст. дослідження військової діяльності Гая Юлія Цезаря поступово відходять від суто описового підходу. У центрі уваги опиняються політичні механізми Римської республіки, роль елітних груп і взаємозв'язок між війною та політичною конкуренцією. Військові кампанії Цезаря дедалі частіше розглядаються як частина складної системи політичних відносин, а не як окремі епізоди, відірвані від внутрішнього життя держави. Це сприяє формуванню більш комплексного бачення громадянських воєн як явища.

У праці Р. Сайма «The Roman Revolution»² громадянські війни пояснюються через глибоку трансформацію політичної системи Риму та конкуренцію елітних угруповань за владу. Автор показує, як республіканські інститути поступово втрачали ефективність, а політична боротьба дедалі більше персоналізувалася. У цьому контексті постать Цезаря постає як ключовий елемент процесу концентрації влади, що привів до зміни політичного устрою Риму.

У дослідженні М. Гельцера «Caesar: Politician and Statesman»³ Цезар розглядається як політичний діяч нового типу, для якого військова діяльність була продовженням політичної стратегії. Автор детально аналізує систему

¹ Veith Georg. Der Feldzug von Dyrrhachium zwischen Caesar und Pompejus; mit besonderer Berücksichtigung der historischen Geographie des albanischen Kriegsschauplatzes. Wien: L. W. Seidel, 1920. 267 s.

² Syme R. Roman Revolution. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 38-40.

³ Gelzer M. Caesar: Politician and Statesman / transl. P. Needham. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1968. 359 p.

патронату і клієнти, показуючи, як Цезар вибудовував мережі підтримки та використовував армію як інструмент політичного впливу. Особлива увага приділяється поєднанню військових успіхів із політичними рішеннями, що забезпечувало йому стабільне домінування в умовах кризи Республіки.

У праці Е. Габби «*Republican Rome: The Army and the Allies*»¹ основний акцент зроблено на структурі римської армії та її взаємодії із союзниками Італії. Автор показує, що поступові зміни у системі набору війська, організації легіонів і використанні союзних контингентів суттєво вплинули на характер військових конфліктів. У такій системі Цезар діяв уже як командувач, який працював у межах складної та трансформованої військової моделі Риму.

У дослідженні П. Бранта «*Italian Manpower 225 BC–AD 14*»² розглядається демографічна та ресурсна основа римської військової системи. Автор аналізує чисельність населення, мобілізаційні можливості та обмеження Італії, що дозволяє оцінити реальний потенціал Риму у веденні тривалих воєн. Це дає змогу краще зрозуміти, в яких умовах формувалися армії Цезаря та які ресурси стояли за його військовими кампаніями.

Наприкінці XX – XXI ст. дослідження військової діяльності Гая Юлія Цезаря стають більш різноплановими. Дослідники вже не обмежуються описом окремих битв чи кампаній, а намагаються розглядати їх у ширшому контексті — разом із роботою армії, системою постачання, політичними процесами та загальною ситуацією в Римі. Війна в цей період розглядається як складне явище, де важливі не тільки бойові дії, але й організація та ресурси.

У праці Дж. Е. Лендона «*Soldiers and Ghosts: A History of Battle in Classical Antiquity*»³ автор звертає увагу на те, як у античності розуміли війну. Він показує, що рішення командирів залежали не лише від конкретної ситуації на полі бою, а й від усталених уявлень про військову справу. У цьому контексті

¹ Gabba E. *Republican Rome: The Army and the Allies* / transl. by P. J. Cuff. Oxford : Blackwell, 1976. 272 p.

² Brunt P. A. *Italian Manpower 225 BC–AD 14*. Oxford: Oxford University Press, 1971. 750 p.

³ Lendon J. E. *Soldiers and Ghosts: A History of Battle in Classical Antiquity*. Yale University Press, 2005. 468 p.

Цезар подається як полководець, який поєднував традиційні підходи з власним досвідом.

У книзі А. Голдсуорсі «Caesar: Life of a Colossus»¹ військова діяльність Цезаря розглядається разом із його політичною кар'єрою. Автор описує основні кампанії та звертає увагу на те, як військові перемоги впливали на його становище в Римі. Також аналізується роль самого Цезаря як командувача і його підхід до ведення війни.

У праці В. Батсоуна і С. Деймон «Caesar's Civil War»² громадянська війна розглядається як складний процес, у якому поєднувалися військові дії та політичні рішення. Автори показують, що результат конфлікту залежав не лише від битв, але й від того, як сторони організовували ресурси, ухвалювали рішення і керували військами.

У дослідженні Н. Філдса «The Roman Army: the Civil Wars 88–31 BC»³ увага зосереджена на тому, як змінювалася римська армія під час громадянських війн. Автор описує зміни у структурі легіонів, способах комплектування та управлінні військами, що дозволяє краще зрозуміти умови, в яких діяли армії Цезаря.

У книзі Д. Ромейн «Julius Caesar's Civil War: Tactics, Strategies and Logistics»⁴ розглядається, як Цезар планував і вів військові кампанії. Автор звертає увагу не тільки на тактику і стратегію, але й на логістику — постачання армії, пересування військ і організацію походів, що часто визначало успіх операцій.

Джерельна база дослідження складається з античних творів різного типу — мемуарних, історичних, біографічних та літературних. Їх використання дає можливість розглянути військову діяльність Гая Юлія Цезаря як через

¹ Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. 608 p.

² Batstone W. W., Damon C. Caesar's Civil War. Oxford: Oxford University Press, 2006. 225 p.

³ Fields N. The Roman Army: the Civil Wars 88–31 BC. Osprey Publishing Ltd., 2008. 96 p.

⁴ Romane J. Julius Caesar's Civil War: Tactics, Strategies and Logistics. Barnsley : Pen & Sword Books, 2023. 328 p.

безпосередні свідчення учасника подій, так і через пізніші інтерпретації античних авторів. Основу становлять власні твори Цезаря, тоді як інші джерела допомагають уточнити окремі епізоди військових кампаній, проаналізувати особливості ведення бойових дій та простежити застосування стратегічних і тактичних рішень у діяльності Цезаря.

Одним із головних джерел для вивчення Галльської війни є «Записки про Галльську війну»¹ Гая Юлія Цезаря. У творі описано події 58–51 рр. до н. е., пов'язані з римськими кампаніями в Галлії. Автор послідовно подає перебіг бойових дій, дії легіонів, облоги укріплених поселень, будівництво фортифікацій і переправ, а також організацію військових таборів. Значне місце займають описи рішень Цезаря, що дозволяє простежити його підхід до ведення війни, зокрема увагу до швидкості пересування військ, дисципліни та інженерного забезпечення армії. Водночас цей твір слід розглядати як джерело, в якому автор подає події зі своєї позиції, що було пов'язано і з політичними обставинами його діяльності в Римі.

«Записки про Громадянську війну»² Гая Юлія Цезаря є одним із основних джерел для вивчення подій 49–48 рр. до н. е., коли відбулося збройне протистояння між Цезарем і Помпеем. У творі послідовно викладено хід військових дій від моменту переходу Цезаря через Рубікон і початку війни до завершення основних кампаній цього етапу конфлікту. У тексті містяться відомості про організацію та дії римських легіонів, пересування військ, проведення бойових операцій, облоги міст і забезпечення армії. Також відображено окремі політичні рішення та позиції сторін, що дозволяє розглядати воєнні події у зв'язку з політичною кризою в Римі.

Особливістю цього джерела є те, що його автор сам був безпосереднім учасником і керівником військових дій. Через це виклад подій є суб'єктивним і подає їх через власне бачення та пояснення рішень, прийнятих у ході війни.

¹ Гай Юлій Цезар. Записки про Галльську війну / пер. Т. Лучук. Львів: Астролябія, 2025. 352 с.

² Гай Юлій Цезар. Записки про Громадянську війну / пер. Т. Лучук. Львів: Астролябія, 2025. 256 с.

Тому інформацію з твору доцільно порівнювати з іншими античними джерелами. Попри це, «Записки про Громадянську війну» залишаються важливим джерелом для реконструкції військових кампаній Цезаря та розуміння особливостей громадянського конфлікту в пізній Римській республіці.

«Александрійська, Африканська та Іспанська війни»¹ належить до групи текстів, які традиційно пов'язують із цезарівським колом, однак його авторство точно не встановлене і залишається дискусійним у сучасній науці. Відмінності у стилі викладу окремих частин твору дозволяють припускати, що текст має компілятивний характер і міг формуватися на основі різних джерел.

Зміст джерела охоплює окремі епізоди військових дій періоду громадянських війн середини I ст. до н. е. і доповнює загальну картину конфлікту після основних кампаній Цезаря. У ньому подано опис подій у Єгипті, Північній Африці та Іспанії, зокрема перебіг бойових операцій, дії римських військ, рішення командування та ситуації, що виникали під час ведення війни в різних регіонах.

Особливістю цього твору є переважно описовий характер викладу. Автор зосереджується на послідовності воєнних подій і конкретних епізодах бойових дій, однак не подає їх у вигляді цілісного політичного або аналітичного узагальнення. Через це матеріал має фрагментарний характер і потребує співставлення з іншими античними джерелами для більш повного відтворення подій. Значення цього твору полягає в тому, що він доповнює відомості інших авторів і дозволяє частково реконструювати перебіг військових кампаній після 48 р. до н. е., зберігаючи при цьому важливі деталі перебігу бойових дій.

Серед біографічних джерел важливе місце займає праця Гая Светонія Транквіла «Життєписи дванадцяти цезарів».² У біографії Гая Юлія Цезаря

¹ Caesar. Alexandrian, African and Spanish wars / Transl. A. G. Way. London: Cambridge Harvard University Press, 1955. 420 p.

² Гай Светоній Транквілл. Життєписи дванадцяти цезарів / Пер. П. Содомора. Львів: Сполом, 2012. С. 7 – 46

автор подає відомості про його військову та політичну діяльність у межах загального опису життя римського правителя.

У викладі Светонія військові кампанії Цезаря подаються епізодично і не утворюють суцільної хронологічної оповіді. Матеріал організовано за тематичним принципом: окремо розглядаються різні аспекти життя Цезаря, зокрема походження, кар'єра, поведінка, зовнішність, приватне життя та обставини смерті. Військові події згадуються як окремі факти в межах біографічного викладу. Джерело базується на різномірній традиції — офіційних відомостях, історичних повідомленнях і поширених переказах. Це спричиняє різний ступінь деталізації окремих епізодів і потребує критичного зіставлення з іншими античними джерелами, насамперед мемуарними творами Цезаря. Однак, праця Светонія є цінною для дослідження військового мистецтва Цезаря, тому що дозволяє доповнити уявлення про його діяльність у ширшому історичному контексті та її сприйняття в античній традиції.

Одним із найважливіших пізніших історичних джерел також є «Римська історія»¹ Аппіана. Особливу цінність для дослідження становлять книги, присвячені громадянським війнам. Аппіан послідовно висвітлює причини внутрішніх конфліктів у Римі, перебіг військових кампаній та боротьбу політичних угруповань за владу. Автор приділяє увагу як військовим, так і політичним аспектам подій. Це дозволяє розглядати громадянські війни як складову загальної кризи Римської республіки.

Діон Кассій — римський історик, автор великої праці «Римська історія».² Для дослідження військового мистецтва Гая Юлія Цезаря особливо важливими є книги XLI–XLV, у яких висвітлено період пізньої Римської республіки, зокрема події громадянської війни. У цих розділах автор подає опис військових кампаній Цезаря, перебіг бойових дій та окремі рішення, що впливали на

¹ Appian. Roman History in four volumes. Vol. 3: Books XIII – XIV (Civil wars. Book I – III) / Transl. H. White. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1889. 517 p.

² Cassius Dio. Roman History. Vol. IV: Books XLI – XLV / Transl. E. Cary. London; New York: Macmillan, 1917. 406 p.

розвиток воєнних подій. Водночас значна увага приділяється зв'язку між військовими діями та політичною ситуацією в Римі, що дозволяє розглядати війну як поєднання військових і державних процесів.

Діон Кассій писав значно пізніше за описувані події, спираючись на більш ранні джерела, частина яких не збереглася. Через це його праця є важливою для узагальненого відтворення епохи, але потребує критичного зіставлення з іншими античними свідченнями. У межах теми дослідження цей твір дозволяє простежити основні етапи військової діяльності Цезаря та особливості ведення громадянської війни в контексті політичної трансформації Римської держави.

Окреме місце серед джерел займає поема Лукана «Фарсалия».¹ Твір присвячений громадянській війні між Цезарем і Помпеем та подає її в художній, поетичній формі. У центрі уваги автора перебувають події та постаті, пов'язані з перебігом громадянської війни. Лукан не ставить за мету послідовне або документальне відтворення історичних подій, а використовує історичний матеріал як основу для художнього зображення конфлікту. Значну увагу він приділяє оцінці війни як явища та її наслідкам для Римської держави.

Як літературний твір, «Фарсалия» не є історичним джерелом у прямому сенсі, однак вона відображає художнє осмислення громадянської війни в римській поетичній традиції. Це дозволяє використовувати її як допоміжне джерело для вивчення сприйняття цих подій у культурному контексті епохи.

Узагальнюючий характер має праця Луція Аннея Флора «Епітома римської історії».² У ній історія Риму викладена у стислому вигляді, з акцентом на ключові події та найважливіші військові конфлікти, а також діяльність провідних державних діячів і полководців. Окремі згадки стосуються періоду громадянських воєн і діяльності Цезаря, які подаються в узагальненій формі без

¹ Lucan. The Civil War (Pharsalia). Books I – X / Transl. J. D. Duff. London: Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1962. 633 p.

² Lucius Annaeus Florus. Epitome of Roman History / Transl. E. S. Forster. London; Cambridge, Massachusetts : William Heinemann Ltd ; Harvard University Press,, 1947. 729 p.

детального опису перебігу подій. Автор не ставить за мету повне відтворення історичних фактів, а пропонує короткий огляд основних етапів римської історії.

Попри стислий характер викладу, праця Флора є корисною для дослідження, оскільки дозволяє простежити загальні оцінки діяльності Цезаря та громадянських воєн у пізньоримській історіографічній традиції.

Мета дослідження полягає у комплексному аналізі військового мистецтва Гая Юлія Цезаря з акцентом на його стратегічні принципи та тактичні прийоми, а також у виявленні особливостей їх застосування під час Галльської та Громадянської воєн.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання ряду **завдань**, таких як:

1. проаналізувати основні принципи стратегічного мислення Гая Юлія Цезаря;
2. охарактеризувати особливості реалізації його стратегії в умовах Галльської та Громадянської воєн;
3. визначити основні тактичні прийоми, які використовував Цезар у військовій практиці;
4. дослідити застосування тактики у ключових битвах його воєнних кампаній;
5. узагальнити взаємозв'язок між стратегічними підходами та тактичними рішеннями Цезаря в контексті ефективності його військових дій.

Методологія дослідження ґрунтується на поєднанні позитивістського підходу, орієнтованого на систематизацію та критичне опрацювання фактичного матеріалу, і раціоналістичного підходу, що дозволяє простежити логіку прийняття військових рішень Гаєм Юлієм Цезарем та встановити причинно-наслідкові зв'язки між подіями його воєнної діяльності. Таке поєднання підходів дає змогу розглядати військове мистецтво Цезаря як цілісну систему, у якій стратегічні та тактичні елементи перебувають у взаємозв'язку.

У ході дослідження було використано комплекс загальнонаукових і спеціально-історичних **методів**, зокрема історико-критичний метод, який застосовувався для аналізу та оцінки письмових джерел античного періоду з

метою визначення їх достовірності та врахування особливостей авторського викладу; історико-генетичний метод, що дав змогу простежити розвиток військового мистецтва Гая Юлія Цезаря в динаміці та виявити зміни його стратегічних і тактичних підходів; порівняльно-історичний метод, який використовувався для зіставлення окремих військових кампаній і битв з метою виявлення спільних рис і відмінностей у способах ведення бойових дій; а також проблемно-хронологічний метод, що забезпечив послідовний розгляд подій у межах основних етапів військової діяльності Цезаря.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному підході до аналізу військового мистецтва Гая Юлія Цезаря, в якому стратегічні принципи та тактичні прийоми розглядаються не окремо, а як взаємопов'язана система. У роботі здійснено узагальнення та порівняння особливостей його військового мислення в умовах різних за характером війн — Галльської та Громадянської.

Новизна полягає також у спробі простежити зв'язок між стратегічними рішеннями Цезаря та їх практичною реалізацією на рівні тактики у ключових військових кампаніях. Такий підхід дозволяє більш цілісно оцінити специфіку його командування як полководця, який поєднував оперативну гнучкість із довгостроковим стратегічним плануванням.

Структура роботи складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел і літератури. У першому розділі розглядаються стратегії Гая Юлія Цезаря, зокрема основні принципи його стратегічного мислення та особливості застосування стратегічних підходів у Галльській та Громадянській війнах. Другий розділ присвячений тактиці Гая Юлія Цезаря: у ньому проаналізовано основні тактичні прийоми та їх практичне застосування у ключових битвах. У висновках узагальнюються результати проведеного дослідження.

РОЗДІЛ 1. СТРАТЕГІЇ ГАЯ ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ.

1.1. ОСНОВНІ ПРИНЦИПИ СТРАТЕГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ГАЯ ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

Військове мистецтво Гая Юлія Цезаря характеризується високим рівнем цілісності, де окремі стратегічні рішення не існують відокремлено, а утворюють взаємопов'язану систему дій. Його підхід до ведення війни виходить за межі досягнення перемоги в окремому бою і спрямований на формування таких умов, за яких результат кампанії визначається ще до вирішального зіткнення.

У центрі цього підходу перебуває здатність одночасно керувати кількома вимірами війни — часом, простором, ресурсами та поведінкою противника. Саме поєднання цих елементів дозволяє Цезарю не лише реагувати на дії ворога, а й нав'язувати йому власну логіку розвитку подій, поступово позбавляючи його можливості ефективного опору.

У цьому контексті окремі стратегії, що застосовувалися Цезарем, варто розглядати не окремо, а як складові єдиної моделі ведення війни. Кожна з них виконує свою, важливу, функцію — забезпечує швидкість, руйнує цілісність противника, обмежує його ресурси або впливає на його рішення, — проте лише їх взаємодія формує стійку стратегічну перевагу. Тому, аналіз військової практики Гая Юлія Цезаря через призму ключових стратегій дозволяє виявити внутрішню логіку його дій і зрозуміти механізми, завдяки яким досягалася не лише перемога, а й контроль над перебігом війни в цілому

Одним із важливих елементів військового мистецтва Гая Юлія Цезаря була стратегія швидкості та несподіваності. Він розглядав час як важливий ресурс війни та хотів отримати перевагу не лише силою війська, а насамперед швидкістю дій. Цезар намагався діяти раніше за противника, швидко

ухвалювати рішення та одразу реалізовувати їх. Такий підхід дозволяв утримувати ініціативу, ставити ворога в не вигідне становище та нав'язувати власний перебіг воєнних дій.¹

У практиці Цезаря швидкість виступає не допоміжною характеристикою, а базовим принципом організації військових дій. Вона охоплює як оперативність прийняття рішень, так і здатність швидко переміщувати війська та концентрувати їх у потрібний момент і в потрібному місці. Такий підхід створює ситуацію, коли противник змушений діяти із запізненням, реагуючи не на наміри, а на вже здійснені дії.

Сам Гай Юлій Цезар підкреслював, що швидкість здатна компенсувати складні підготовчі заходи, оскільки забезпечує головну перевагу — ефект раптовості. Несподіваність, у свою чергу, позбавляє противника часу для організації оборони і змушує його діяти в умовах постійної невизначеності, а це, в свою чергу, значно знижує ефективність його дій.²

Практичне втілення цієї стратегії знаходить підтвердження в античних джерелах. Гай Светоній Транквілл відзначав, що Цезар відрізнявся дуже швидким пересуванням. Він міг проходити великі відстані за короткий час, не затримуючись на довгі підготовки і не беручи зайвого спорядження. Через таку швидкість його війська часто з'являлися там, де їх не очікували. Цезар нерідко випереджав новини про власний рух, і противник просто не встигав вчасно зреагувати або підготуватися.³

У свою чергу, Плутарх, характеризуючи результат його кампанії, узагальнював відомою фразою Цезаря «прийшов, побачив, переміг», яка відображає мінімальний часовий інтервал між появою війська і досягненням результату.⁴

¹ Утченко Ю.Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 163; 188

² Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. II. 39

³ Гай Светоній Транквілл. Життя дванадцяти цезарів. Божественний Юлій. 57

⁴ Плутарх. Порівняльні життєписи. Цезар. 50

Продовжуючи аналіз військового мистецтва Гая Юлія Цезаря, важливо звернути увагу на один із базових принципів його стратегії — розгром противника по частинах. Якщо попередні підходи були пов'язані з темпом дій та ініціативою, то ця стратегія стосується насамперед внутрішньої структури ворога і способу її поступового руйнування.

Стратегія розгрому противника по частинах у військовому мистецтві Гая Юлія Цезаря полягала в поступовому послабленні ворога та недопущенні його дій як єдиного цілого. Її суть полягає в тому, що армія противника розглядається як сукупність окремих частин, які можуть діяти самостійно, але не завжди здатні швидко й узгоджено взаємодіяти між собою.

У конфліктах у Галлії ця система є роздробленою. Військово-політична організація противника складається з великої кількості окремих племінних утворень, які навіть за наявності союзів між собою не мали єдиного центру управління.¹ Через це військові сили виступають у протистоянні не як єдина армія, а як сукупність окремих угруповань, що дозволяло вести боротьбу не проти всієї сили одразу, а проти її окремих частин.²

У Громадянській війні характер роз'єднаності інший, але функціонально подібний. Тут противник уже не поділений за племінним принципом, однак його сили розподілені між різними регіонами та операційними напрямками. Окремі армії діють відносно самостійно, мають власні завдання і не завжди можуть швидко об'єднатися для спільних дій. Це створює ситуацію, за якої протистояння відбувається поетапно, через взаємодію з окремими угрупованнями, а не з усією сукупністю сил одночасною.³

Спільним для обох випадків є те, що стратегічний результат досягається не через одномоментний вирішальний бій, а через послідовне зниження боєздатності окремих частин ворожої системи. Кожне таке ослаблення впливає

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 5-11; 24-26

² Утченко Ю.Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 158

³ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 60-87. III, 88-99

на загальний стан противника, тому що порушує його здатність до координації, взаємної підтримки та концентрації сил. Все це призводить до поступового руйнування єдиної структури опору.

Якщо розглядати військове мистецтво Гая Юлія Цезаря у системному вимірі, то важливе місце займає стратегія інженерної переваги. Як зазначає А. Голдусорсі: «Інженерне мистецтво римської армії в той час перебувало на дуже високому рівні».¹

Ключовим елементом цієї стратегії є облога як інструмент поступового обмеження і виснаження. Йдеться не про одноразовий штурм, а саме про системне оточення, ізоляцію та створення умов, у яких укріплений пункт втрачає можливість зовнішньої підтримки. Через облогові роботи формується контрольований простір, де противник змушений діяти в умовах нестачі ресурсів і обмеженої взаємодії із зовнішніми силами.²

Іншим важливим компонентом виступає інженерне забезпечення мобільності, зокрема мостобудування.³ Зведення переправ через природні бар'єри дозволяє не лише забезпечити рух військ, а й радикально змінювати географію кампанії. Природні перешкоди перестають бути обмеженням і перетворюються на керовані елементи стратегії, що дає змогу швидко переносити тиск у нові райони та розширювати оперативний простір дій.⁴

У комплексі ці інженерні засоби формують систему просторового контролю, де облога і мостобудування виконують взаємодоповнюючі функції: перша ізолює та виснажує противника, друга забезпечує гнучкість і швидкість переміщення власних сил. Це дозволяє не лише реагувати на дії противника, а й самостійно задавати конфігурацію бойового простору, розділяючи його на контрольовані сегменти.

¹ Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P. 347

² Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 14-28, 66 -74

³ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. IV, 17-19

⁴ Batstone W. W., Damon C. Caesar's Civil War. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 21

У військовій практиці Гая Юлія Цезаря стратегія інженерної переваги поступово переходить у ширший підхід до ведення війни, де важливим стає не тільки контроль території, а й контроль ресурсів. На цій основі формується стратегія контролю ресурсів і виснаження противника, яка полягала в тому, щоб забезпечити власне військо всім необхідним і водночас поступово позбавляти противника можливості підтримувати свою армію. Це давало змогу вести тривалі кампанії та послаблювати ворога навіть без постійних великих битв.

Вона заключається в тому, що у війні перевага досягається не лише завдяки перемогам у боях, а й через контроль ресурсів і можливість довго підтримувати власну армію. Для Цезаря важливим було забезпечити свої війська продовольством, організувати стабільне постачання, використовувати підтримку союзних територій, а також контролювати важливі шляхи сполучення та господарські центри. Завдяки цьому римська армія могла діяти безперервно навіть у складних умовах і зберігати свободу вибору напрямків наступу.¹

Паралельно відбувається виснаження противника: йому перекривають доступ до ресурсів і порушують систему постачання. Коли укріплені пункти ізолюють, а шляхи руху і зв'язку блокують, ворогу стає дедалі важче організовано чинити опір. У таких умовах навіть велика армія поступово втрачає боєздатність через нестачу їжі, води та неможливість узгоджено діяти між окремими загонами.²

Важливо, що ця стратегія має накопичувальний характер: кожне локальне обмеження ресурсів посилює загальну дезорганізацію противника. Втрата доступу до окремих джерел постачання поступово перетворюється на системну кризу, яка впливає не лише на матеріальну, а й на оперативну спроможність

¹Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 16-20, 23; VII, 27-28

² Mommsen Th. The History of Rome. Vol. V / transl. W. P. Dickson. London : Macmillan and Co., Limited, 1908. P.263

армії. У результаті війна набуває форми тривалого виснаження, де вирішальним стає не момент битви, а здатність сторін витримувати тривалий тиск.

Логічним продовженням стратегії контролю ресурсів і виснаження противника у військовій практиці Гая Юлія Цезаря є стратегія примусу до капітуляції без вирішальної битви. Вона полягає у тому, що результат війни досягається не тільки через генеральне зіткнення, а й через поступове формування таких умов, за яких подальший організований опір втрачає сенс або стає неможливим.¹

Основою цієї стратегії є поєднання блокади, ізоляції та контролю ресурсного середовища противника. Обмеження доступу до продовольства, води, комунікацій і шляхів підтримки поступово руйнує здатність оборони функціонувати як цілісна система. У таких умовах навіть добре укріплені позиції втрачають стратегічну стійкість через ресурсне виснаження, а не через безпосереднє знищення у бою.²

Важливим доповненням до матеріального тиску виступає психологічний ефект швидкого та системного просування Цезаря. Його кампанії часто характеризувалися тим, що противник втрачав стратегічну ініціативу ще до вирішального бою, оскільки римські війська послідовно займали ключові пункти, перехоплювали комунікації та позбавляли можливості координації між окремими силами.³ Саме це створювало відчуття неминучості поразки навіть у разі формального збереження боездатності.

Капітуляція в таких умовах постає не як результат раптової військової поразки, а як завершення тривалого процесу виснаження, ізоляції та втрати стратегічних перспектив. Противник опиняється в ситуації, коли продовження опору не змінює загального балансу сил, але поглиблює ресурсну та організаційну кризу.

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII,68-77; VII,14-28.

² Roth J. P. The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C. – A.D. 235). Leiden ; Boston ; Köln : Brill, 1999. P. 211-220

³ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 16-20; VII, 14-28

Після стратегії примусової капітуляції без вирішальної битви у військовій практиці Гая Юлія Цезаря логічно посилюється значення стратегії милосердя. Обидва підходи тісно пов'язані між собою, оскільки капітуляція противника в багатьох випадках ставала можливою не лише через військовий тиск, а й через очікування пом'якшення наслідків поразки. Саме милосердя формувало у противника уявлення, що здача є безпечнішим варіантом, ніж подальший опір.¹

Суть стратегії милосердя полягає у використанні контрольованого помилування як інструменту впливу на поведінку противника. Військові та населення, які стикалися з діями Цезаря або знали про них, розуміли, що капітуляція не обов'язково означає знищення.² Це створювало важливий психологічний ефект: продовження війни втрачало частину сенсу, якщо існувала реальна можливість зберегти життя у разі здачі. Тому, милосердя ставало чинником, який підштовхував до припинення спротиву ще до завершення бойових дій.

Важливо, що ця стратегія діяла на кількох рівнях одночасно. На рівні солдатів вона знижувала готовність до затяжного опору, оскільки капітуляція ставала раціональним вибором для збереження життя.³ На рівні населення вона формувала схильність до прийняття нової влади або нейтралітету, адже влада Цезаря асоціювалася не з тотальним знищенням, а з можливістю виживання. Саме знання про його милосердя поширювалося як фактор, що впливав на поведінку ще до прямого зіткнення.

Окремо ця стратегія мала виразний політичний вимір. Милосердя використовувалося як спосіб закріплення авторитету Цезаря не лише через перемогу, а через її визнання з боку самого противника. Для нього було принципово важливо, щоб поразка не зводилася до знищення опонента, а перетворювалася на ситуацію, у якій навіть найвищі представники ворожої

¹ Утченко Ю.Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 190

² Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 13.

³ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 20

сторони визнають його рівним і навіть вище.¹ Саме тому значущим ставало не просто підкорення, а символічне визнання сили з боку рівного за статусом супротивника — коли перемога набуває форми прийняття, а не тільки насильницького завершення конфлікту. У цьому проявляється логіка, за якої милосердя не послаблює владу, а навпаки підсилює її, оскільки здатність зберегти життя переможеному можлива лише за умови повного контролю над ситуацією і впевненості у власній перевазі.

Антична традиція також підкреслює винятковість цієї політики. Відзначалося, що його поміркованість і милосердя проявлялися як під час війни, так і після перемоги, що вражало сучасників і формувало образ незвичайного правителя.² Більше того, в античному сприйнятті навіть існувала думка про особливе суспільне визнання його людяності — аж до ідеї присвяти храму Милосердя на знак подяки за його поміркованість і гуманність.³

1.1. СТРАТЕГІЧНЕ МИСТЕЦТВО ГАЯ ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ У ГАЛЛЬСЬКІЙ ТА ГРОМАДЯНСЬКИХ ВІЙНАХ

Розглянуті у попередньому підрозділі стратегії набувають повного змісту у процесі їх практичного застосування. Військове мистецтво Гая Юлія Цезаря проявляється у здатності адаптувати стратегічні принципи до конкретних умов війни, зберігаючи їхню внутрішню логіку.

Галльська та Громадянська війни, попри відмінності, демонструють єдину систему ведення бойових дій, у межах якої стратегії функціонують як взаємопов'язаний комплекс дій, спрямований на досягнення стійкої переваги.

¹ Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P. 433.

² Гай Светоній Транквілл. Життя дванадцяти цезарів. Божествений Юлій, 75

³ Плутарх. Порівняльні життєписи. Цезар, 57

Ефективність військових кампаній Гая Юлія Цезаря забезпечувалася поєднанням кількох основних стратегій: швидких і несподіваних дій, послідовного послаблення противника, використання інженерних рішень, контролю ресурсів і виснаження ворога, схилення до здачі без великої битви та політики милосердя. Використовуючи ці підходи разом, Цезар не лише здобував перемоги, а й умів керувати ходом війни та впливати на поведінку противника. Це дозволяє побачити його військове мислення як продуману й цілісну систему та перейти до аналізу того, як ці стратегії реалізовувалися на практиці.

У Галльській війні стратегія швидкості та несподіваності для Гая Юлія Цезаря була не просто способом швидко перемогти в окремому бою. Її головна мета полягала в тому, щоб постійно випереджати противника у діях і рішеннях. Цезар сам задавав темп кампанії, діяв швидше за ворога й змушував його не реалізовувати власний план, а лише реагувати на вже зроблені кроки римлян.¹

Яскравим прикладом реалізації стратегії швидкості та несподіваності є кампанія проти гельветів, у ході якої римські війська оперативно зайняли стратегічний напрям їхнього пересування і змусили противника вступити у бій раніше, ніж він встиг завершити організоване розгортання та концентрацію сил. Через це гельвети опинилися в ситуації вимушеної реакції та втратили можливість діяти за власним планом.

Цей самий принцип проявився і під час бою біля річки Арап, коли римські сили скористалися моментом переправи противника: частина гельветів уже опинилася на одному березі, тоді як інша ще перебувала у процесі переходу, що дозволило римлянам атакувати розрізнені загони до їхнього об'єднання.² У цьому випадку швидкість дії безпосередньо вплинула на порушення цілісності ворожого угруповання.³

¹ Утченко Ю.Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 163; 188

² Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 7-12

³ Batstone W. W., Damon C. Caesar's Civil War. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 36

У подальших кампаніях цей принцип набуває ширшого стратегічного значення: під час облоги Алезії оперативність проявилася у швидкому розгортанні системи укріплень, яка одночасно стримувала внутрішні сили, заблоковані в місті, та зовнішню армію, що намагалася прорвати облогу, завдяки чому римське командування зберігало ініціативу навіть за багатовекторного тиску.

У кампаніях 52 р. до н. е. швидкі переміщення римських військ між різними районами Галлії не дозволяли племінним об'єднанням узгоджувати дії та формувати спільний фронт, змушуючи противника діяти розрізнено й реагувати лише на локальні загрози замість реалізації єдиного стратегічного плану.¹ У результаті противник не міг діяти як єдина сила й змушений був окремо відповідати на дії римлян, не маючи можливості реалізувати спільний план війни.²

У Галльській війні стратегія розгрому противника по частинах у військовій практиці Гая Юлія Цезаря реалізується через цілеспрямоване використання ситуацій, у яких ворожі сили втрачають можливість діяти як єдине ціле. Йдеться не лише про використання вже наявної роз'єднаності, а й про створення умов, за яких противник змушений вступати у бій окремими угрупованнями, не маючи змоги об'єднати свої сили.³

Перший виразний приклад цього підходу простежується у кампанії проти гельветів. Їхнє пересування відбувалося у формі великого міграційного потоку, який включав як бойові загони, так і цивільне населення. У такому стані вони ще не являли собою повноцінно організовану армію, здатну до швидкого маневру і узгодженого бою. Цезар свідомо нав'язує їм зіткнення до завершення

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 62-70

² Sadler J. Caesar's Greatest Victory: The Battle of Alesia 52 BC. Oxford: Casemate, 2016. P. 54-60

³ Утченко Ю.Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 158

цього процесу, використовуючи момент, коли їхні сили розтягнуті та не можуть одночасно вступити в бій.¹

Унаслідок цього римські війська ведуть бойові дії не проти всієї маси противника, а проти окремих його частин, які не встигають отримати підтримку інших загонів. Це призводить до поступового ослаблення гельветів і втрати ними бойової цілісності.²

Інший варіант цієї стратегії проявляється у війні з бельгами. Формально вони виступали як союз племен, однак цей союз не мав стійкої системи централізованого управління. Кожне плем'я зберігало автономність у прийнятті рішень і вступало у бойові дії окремо. Цезар використовує цю структурну особливість, не дозволяючи сформувати єдину лінію фронту. Замість цього римські війська послідовно взаємодіють з окремими племінними угрупованнями, завдаючи їм поразок до того, як інші сили встигають приєднатися. У результаті навіть наявність значного загального потенціалу не перетворюється на реальну військову силу, оскільки вона не реалізується одночасно.³

Найбільш складна і показова форма цієї стратегії простежується під час облоги Алезії. Роз'єднаність противника має багаторівневий характер: ще на етапі підготовки галльські сили діють у різних напрямках, що свідчить про відсутність єдиного стратегічного плану і централізованого керівництва. Під час облоги вона посилюється просторовим поділом: угруповання Верцингеторикса перебуває всередині міста, тоді як зовнішня армія діє окремо, намагаючись прорвати римські укріплення, що унеможлиблює узгоджений удар. У ході бойових дій роз'єднаність закріплюється і на тактичному рівні: галльська кіннота діє розрізнено, тоді як римляни організовують оборону й контрудари за секторами, реагуючи на кожен напрям атаки окремо.

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 24-26

² Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P. 112-114

³ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 5-11

Це дозволяє локалізувати загрози, не допустити їх об'єднання та поступово зруйнувати систему опору, оскільки поразка окремих частин призводить до загальної дезорганізації та відступу інших сил.¹

Стратегія інженерної переваги у Галльській війні проявляється у свідомому використанні Гаєм Юлієм Цезарем будівельних і технічних засобів як інструменту військової та стратегічної дії. Інженерія у цьому контексті виступає не допоміжним елементом, а способом впливу на простір, темп кампанії та психологічний стан противника.²

Першим показовим прикладом є переправа через річку Арап під час кампанії проти гельветів. Після бойового зіткнення Цезар наказує спорудити міст і швидко переправити військо на інший берег, випередивши противника в русі.³ У джерелі підкреслюється, що римська армія здійснила переправу значно швидше, ніж це зробили самі гельвети. Це мало не лише оперативне значення, а й психологічний ефект: раптова поява римлян змусила противника реагувати на вже змінену ситуацію, втрачаючи можливість діяти самостійно.⁴

Більш складний інженерний проєкт представлений у будівництві мосту через Рейн. Цезар свідомо відмовляється від переправи на човнах і наказує звести міст у складних умовах сильної течії та значної глибини річки.⁵ Опис конструкції в джерелі демонструє високий рівень організації робіт і продуманість кожного етапу будівництва.

Важливим є не лише технічний результат, а й стратегічний ефект: завершення мосту справило сильне враження на германські племена, які почали уникати прямого зіткнення.⁶ Таким чином, інженерне рішення стало засобом демонстрації сили без масштабного бою.

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 63-67

² Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P. 347

³ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 13

⁴ Batstone W. W., Damon C. Caesar's Civil War. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 36

⁵ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. IV, 17-19

⁶ Fields N. The Roman Army: the Civil Wars 88-31 BC. Osprey Publishing Ltd., 2008. P. 46

Подальший розвиток цієї стратегії простежується під час облоги Аварікума. Тут римська армія систематично будує облогові споруди — насипи, вежі, криті галереї — попри постійні атаки оборонців і спроби їх знищення.¹

Джерело підкреслює складні умови ведення робіт, зокрема нестачу продовольства та активний опір противника, однак інженерні дії не припиняються. Коли виникає сприятлива ситуація, Цезар організовує раптовий штурм, який завершується захопленням міста.² У цьому випадку інженерна підготовка поєднується з правильним вибором моменту, що визначає успіх операції.

Найбільш масштабно інженерна перевага реалізується під час облоги Алезії. За свідченням античних джерел Цезар опинився в умовах подвійного оточення — всередині міста перебували обложені, а ззовні підходила велика армія союзних галльських племен. У відповідь римський полководець організував систему подвійних укріплень, спрямованих одночасно всередину і назовні. Така інженерна структура дозволила контролювати обидва напрямки загрози та запобігти їхньому об'єднанню.³ У результаті навіть чисельна перевага противника не була реалізована, що призвело до його поразки.

Стратегія контролю ресурсів і виснаження противника у Галльській війні посідає важливе місце у військовій практиці Гая Юлія Цезаря, оскільки забезпечувала досягнення стійкої переваги не лише через відкриті бойові зіткнення, а й через поступове підривання можливостей ворога до тривалого опору. Її реалізація поєднувала два взаємопов'язані аспекти: організацію постачання власної армії та обмеження ресурсної бази противника.

На початковому етапі кампанії проти гельветів значна увага приділяється забезпеченню римського війська. Цезар організовує постачання, зокрема через союзників — едуїв, які повинні були надавати зерно, хоча цей процес згодом

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 17-24

² Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 27-28

³ Плутарх. Порівняльні життєписи. Цезар, 27

ускладнився через внутрішній саботаж у їхньому керівництві. Водночас контроль за напрямом руху противника дозволяє римлянам утримувати стратегічну ініціативу і не допускати формування для нього стабільної бази дій. У цих умовах гельвети, перебуваючи у постійному русі та обмеженому доступі до ресурсів, поступово втрачають здатність до ефективного опору.¹

Важливим засобом контролю ресурсів є захоплення стратегічно значущих центрів. Показовим у цьому відношенні є Аварікум — місто, яке галли під час застосування тактики «спаленої землі» вирішили не знищувати і яке зберігало значні запаси.² Попри складні умови облоги, Цезар послідовно веде інженерно-облогові роботи і зрештою здобуває місто, що забезпечує римську армію необхідними ресурсами для подальших дій.³ У цьому випадку оволодіння містом прямо пов'язане із зміцненням матеріальної основи війська.

Найбільш виразно стратегія виснаження противника проявляється під час облоги Алезії. Створивши подвійну систему укріплень навколо міста, Цезар фактично ізолює гарнізон від зовнішнього світу та захищає власні позиції. Відсутність постачання поступово призводить до гострої нестачі продовольства і підриває можливості обложених до тривалого опору. Одночасно зовнішні сили галлів, які намагаються прорвати облогу, змушені атакувати укріплені позиції римлян і зазнають значних втрат без досягнення вирішального результату.⁴ У підсумку ізоляція і тривалий тиск призводять до загального ослаблення противника і його поразки.

Стратегія примусу до капітуляції без вирішальної битви посідала важливе місце у військовому мистецтві Гая Юлія Цезаря під час Галльської війни. Її сутність полягала у створенні для противника таких умов, за яких подальший

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 16-23; 24-26

² Batstone W. W., Damon C. Caesar's Civil War. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 36

³ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 27-28

⁴ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 68-77

опір ставав неможливим через ізоляцію, нестачу ресурсів, втрату комунікацій і психологічний тиск, без необхідності масштабного фронтального зіткнення.¹

Одним із найяскравіших прикладів стала облога Алезії. Цезар наказав спорудити систему подвійних укріплень: внутрішню лінію проти обложених військ Верцингеторига та зовнішню — проти можливого приходу галльських союзників.²

У результаті галли опинилися ізольованими, втратили можливість нормально постачати продовольство та координувати дії із зовнішніми силами. Повна ресурсна блокада у поєднанні з розгромом деблокуючої армії зробили становище обложених безнадійним, що зрештою змусило його капітулювати.³

Іншим прикладом є облога Укселлодуна, де Цезар свідомо уникав прямого штурму укріпленого міста. Натомість римляни перекрили доступ до джерел води, поставивши гарнізон у критичне становище. Позбавлені можливості тривалого опору, захисники були змушені здатися без великої вирішальної битви.⁴

Однією зі складових політики Гая Юлія Цезаря під час Галльської війни була стратегія демонстративного милосердя, яка поєднувала військову перемогу з політичним примиренням. Вона не означала відмову від сили, але виступала інструментом закріплення контролю над підкореними племенами та зменшення подальшого спротиву через поєднання страху поразки й можливості збереження життя.⁵

Після важкої поразки нервіїв, яка призвела до майже повного знищення їхніх бойових сил, частина вцілілих звернулася до Цезаря з проханням про помилування. У джерелі підкреслюється катастрофічний масштаб втрат: із

¹ Roth J. P. The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C. – A.D. 235). Leiden ; Boston ; Köln : Brill, 1999. P. 211-220

² Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 67-74; 88-89

³ Sadler J. Caesar's Greatest Victory: The Battle of Alesia 52 BC. Oxford: Casemate, 2016. P. 152

⁴ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VIII, 33-44

⁵ Утченко Ю.Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 190

великої кількості воїнів і старійшин залишилися лише поодинокі представники. У відповідь Цезар проявив милосердя — він дарував їм прощення, дозволив залишатися на своїх землях і взяв під захист від нападів сусідніх племен. Таким чином, замість остаточного знищення племені було обрано модель підкорення через контроль і гарантії безпеки.¹

Подібний механізм простежується у випадку з адуетуками. Після переговорів вони погодилися здати зброю і відкрити ворота міста. У джерелі зазначається, що значна кількість озброєння була скинута у рів перед містом, що формально означало прийняття умов капітуляції. Цезар заявив про готовність діяти за зразком попередніх випадків і проявити милосердя за умови повного підкорення. Водночас подальші події показують, що частина зброї була прихована, що призвело до збройного конфлікту після здачі.² Отже, милосердя тут функціонує як умовний інструмент: воно можливе лише в межах виконання встановлених вимог.

Особливим прикладом завершення війни через підпорядкування є капітуляція Верцингеторига. Після поразки він особисто з'явився до Цезаря і публічно визнав своє поразку. У джерелі описано, що він виїхав із міста у повному озброєнні, об'їхав позицію Цезаря, після чого зійшов з коня, зняв обладунки і сів біля його ніг, залишаючись там до моменту арешту для тріумфу.³ Цей епізод відображає не акт милосердя в бою, а завершальну стадію війни, коли противник добровільно переходить у статус полоненого, збереженого для демонстрації римської перемоги.

Після завершення Галльської війни Цезар опинився в умовах нового конфлікту — громадянської війни в Римській державі. На відміну від кампаній у Галлії, тепер його противниками були римські полководці та сенатська партія. Це вплинуло і на характер стратегічних дій, у яких військові операції тісно

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. II, 28

² Гай Юлій Цезар. Галльська війна. II, 32-33

³ Плутарх. Порівняльні життєписи. Цезар, 27

поєднувалися з політичними рішеннями та боротьбою за контроль над ключовими територіями і союзниками.

Однією з ключових рис воєнного мистецтва Гая Юлія Цезаря у громадянській війні стала стратегія швидкого наступу та постійного випередження противника у прийнятті рішень. Вона ґрунтувалася на максимальній мобільності військ, одночасному тиску на кількох напрямках та використанні ефекту раптовості, що не дозволяло супротивникам сформувати єдину систему оборони.

Початковим проявом цієї стратегії став перехід Цезаря через Рубікон у 49 р. до н.е., який одразу перевів конфлікт у відкриту фазу. Після переходу він не зосередився на повільному просуванні, а швидко розділив свої сили, спрямовуючи їх на ключові пункти Північної Італії.

Так, одна частина військ була спрямована на Арімін, інша — у напрямку Арреція, що дозволило одночасно розширювати контроль над територією та розпорошувати сили противника. Уже на цьому етапі міста Пісавр, Фан і Анкона були зайняті невеликими загонами без значного опору, що підкреслює фактор швидкості як вирішальний елемент кампанії.¹

Подальшим прикладом реалізації цієї стратегії стала кампанія в районі Ігувія. Отримавши інформацію про можливу оборону міста, Цезар оперативно направив туди частини своїх військ. Швидкість їхнього пересування та раптовість появи призвели до того, що супротивник залишив позиції ще до початку організованого опору, а місто перейшло під контроль Цезаря без бою.²

Особливо показовим став епізод із Корфінієм, де стратегія швидкого оточення поєдналася з психологічним тиском. Цезар стрімко підійшов до міста, не даючи Доміцію Агенобарбу часу на очікування підкріплення. Паралельно він почав зведення укріплень і блокаду, що створювало відчуття безвиході у

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 11.

² Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007, P. 384.

гарнізону. Вже через кілька днів ситуація всередині міста дестабілізувалася настільки, що воно було змушене здатися без вирішальної битви.¹

Подальшим розвитком цієї стратегії стала несподівана переправа через Адріатичне море під час протистояння з Помпеєм. Переміщення військ у зимовий період через море було нетиповим і ризикованим кроком, який супротивник не передбачав. Помпей, розраховуючи на контроль узбережжя та флот, не очікував, що Цезар наважиться саме на швидку морську переправу в таких умовах. Це дозволило Цезарю раптово з'явитися на новому театрі воєнних дій і змінити стратегічний баланс сил.²

Кульмінацією використання швидкості та несподіваності стала битва при Фарсали. Саме своєчасне використання прихованих сил стало одним із чинників поразки армії Помпея.³ Тут Цезар застосував гнучке розташування резервів, що дало змогу у вирішальний момент нейтралізувати ключову загрозу. Резервні частини були введені в бій не на початку зіткнення, а в момент, коли противник уже був втягнутий у тактичну взаємодію, що забезпечило перелом у битві.⁴

У ході громадянської війни Гай Юлій Цезар послідовно реалізовував стратегію розгрому противника по частинах, яка полягала у недопущенні формування єдиного фронту опору та поступовій ліквідації окремих військово-політичних угруповань Помпея і його союзників. Її ключова особливість полягала в тому, що Цезар діяв не проти єдиної об'єднаної армії, а проти розрізнених сил, які не встигали координувати свої дії на стратегічному рівні.

Після переходу Рубікону та встановлення контролю над Італією Цезар швидко закріпив свої позиції та взяв під контроль основні шляхи сполучення.

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 14-23

² Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. III, 5

³ Утченко С. Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 238.

⁴ Г.Юлій Цезар. Громадянська війна. III, 88-99

Завдяки цьому він зміг діяти швидше за противника, не даючи йому часу організувати оборону або об'єднати окремі сили для спільного опору.¹

Першим масштабним етапом стала Іспанська кампанія. У цьому регіоні сили Помпея були розподілені між кількома командувачами — Марком Петреєм, Луцієм Афранієм та Варроном — і діяли як окремі угруповання. Цезар використав цю роз'єднаність, послідовно змушуючи кожную групу до капітуляції. У результаті Афраній і Петрей склали зброю, а Варрон втратив контроль над провінцією, що призвело до переходу Іспанії під владу Цезаря без єдиного великого вирішального бою.²

Подальший розвиток війни привів до зіткнення з основними силами Помпея у Греції. Тут відбулося вирішальне протистояння при Фарсалі, де Цезар зосередив удар по головному військовому угрупованню противника. Поразка армії Помпея зруйнувала центральну основу його політичного та військового впливу, після чого він змушений був залишити театр бойових дій і відступити до Єгипту, де невдовзі був убитий після прибуття до єгипетського узбережжя.³

Після цього війна розпалася на окремі кампанії в різних регіонах. В Александрії Цезар опинився втягнутим у династичний конфлікт Птолемеїв, який переріс у збройне протистояння і сформував окремий театр війни — Александрійську війну. Бойові дії там були локальними і здебільшого зводилися до міських боїв та облоги.⁴

Залишки прихильників Помпея зосередилися в Північній Африці під керівництвом Катона Молодшого та Квінта Метелла Сципіона. У відповідь Цезар розпочав окрему кампанію в цьому регіоні, ізолював їхні сили та остаточно розгромив у битві при Тапсі.⁵

¹ Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007, P. 383-384.

² Аппіан. Громадянські війни. I, 37.

³ Плутарх. Порівняльні життєписи. Цезар, 45.

⁴ Гай Юлій Цезар. Александрійська війна. 1-33

⁵ Гай Юлій Цезар. Африканська війна. 1-86

Останнім етапом стала друга іспанська кампанія, під час якої Цезар придушив залишки спротиву, що збереглися після попередніх поразок помпеянців. У результаті організований опір його владі був остаточно знищений.¹

Однією з важливих стратегій Гая Юлія Цезаря у громадянській війні стало використання інженерної переваги. Значну увагу він приділяв будівництву укріплень, облогових споруд, організації блокади та контролю над стратегічними позиціями. Це дозволяло посилювати тиск на противника та обмежувати його можливості для маневру й отримання підтримки.²

Одним із найпомітніших прикладів застосування цієї стратегії стала облога Корфінія у 49 році до н.е. Після швидкого просування через Піценську область Цезар підійшов до міста, де перебував Луцій Доміцій Агенобарб із помпеянськими силами. Розпочавши облогу, Цезар наказав зводити укріплення навколо міста: «У наступні дні він почав оточувати місто з усіх боків валом і редуками».³

Облогові роботи поступово посилили ізоляцію Корфінія та ускладнили становище його гарнізону. У джерелі зазначається, що воїни Доміція усвідомлювали небезпеку свого становища, адже «їх тримає в облозі Цезар, окопні роботи і зміцнення їм майже закінчені».⁴ У результаті гарнізон Корфінія відмовився продовжувати опір і відкрив ворота Цезарю. Ця облога стала прикладом ефективного використання інженерних споруд та блокади у стратегії Цезаря.

Массілія стала важливим прикладом поєднання інженерних дій, морської війни та облоги під час громадянської війни. Після початку конфлікту місто підтримало Помпея. За ініціативою Доміція та під впливом його прихильників мешканці закрили ворота перед Цезарем, запросили союзних альбіків, почали

¹ Гай Юлій Цезар. Іспанська війна. 1-42

² Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P. 347

³ Гай Юлій Цезар. Громадянські війни. I, 18

⁴ Гай Юлій Цезар. Громадянські війни. I, 20

вивозити зерно з околиць, виготовляти зброю, а також укріплювати міські стіни, ворота і флот.¹

У відповідь Цезар розпочав військові дії проти міста. Він привів до Массілії три легіони та організував облогу, одночасно розпочавши будівництво флоту в Арелаті. Цей флот був збудований протягом приблизно тридцяти днів, озброєний і направлений до Массілії, де командування ним було передано Дециму Бруту, а Гай Требоній отримав завдання вести сухопутну облогу.²

Облогові роботи включали спорудження масштабних терас, облогових веж і критих укриттів. Основний тиск сухопутної облоги концентрувався на двох ділянках: одна з римських веж розгорталася поблизу міських верфей, а інша — біля воріт, що контролювали доступ із боку Галлії. Місто, розташоване на горбистому півострові біля морської гавані, захищалося потужними фортифікаціями, що змусило римських інженерів штурмувати оборонні лінії з різних напрямків.

Масилійці здійснювали активний опір. Вони будували нові військові кораблі, включаючи палубні судна, озброювали їх стрільцями та використовували допоміжні сили, зокрема альбіків, а також вели морські бої проти римського флоту. Додаткову підтримку їм надала ескадра Луція Насідія, яка прибула для допомоги місту.³

Попри опір Массілії, римські війська продовжували облогу: вони будували насипи й укріплення, використовуючи місцеві ресурси та робочу силу. Навіть коли оборонні споруди руйнувалися, римляни швидко їх відновлювали, зводячи захисні вежі та дерев'яні накриття для безпеки під час обстрілів. Через поразки на морі, руйнування оборони та нестачу припасів місто опинилося у важкому становищі й зрештою змушене було здатися. Після

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянські війни. I, 34

² Утченко С. Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 221-222

³ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. II, 1-4

капітуляції Цезар роззброїв Массілію, забрав флот і кошти, але не знищив місто, залишивши там свій гарнізон.¹

Інженерна перевага Гая Юлія Цезаря під час Ілердської кампанії 49 р. до н. е. проявилася у здатності швидко адаптувати військові дії до складних природних умов і перетворювати інженерні роботи на інструмент стратегічного тиску на противника.² Особливо показовим є епізод із будівництвом мостів через річку Сікоріс. Після їх знищення бурею Цезар не лише оперативно відновлює переправу, а й забезпечує безперервність логістики та пересування військ, що дозволяє йому зберігати ініціативу в кампанії.

Важливим проявом інженерної переваги стало використання альтернативних конструкцій для переправи через річку. У критичний момент, коли звичайні мости неможливо було відновити через повінь і ворожий контроль берегів, Цезар наказав виготовити легкі човни за зразком британських, із дерев'яним каркасом, обтягнутим шкірою. Їх швидке виготовлення та мобільність дозволили здійснити раптову переправу військ і захопити стратегічні позиції, що забезпечило подальше наведення мосту всього за два дні.³

Ще одним ключовим елементом інженерної стратегії було активне використання земляних робіт для контролю простору бою. Під час облаштування табору Цезар відмовляється від традиційного укріплення валом і натомість наказує викопати глибокий рів (близько 15 футів завширшки), який забезпечував маскування робіт і захист від раптових атак противника. Роботи виконувалися поетапно під прикриттям бойових ліній, що дозволило завершити укріплення до того, як ворог міг оцінити масштаб інженерних дій.⁴

Окремо слід відзначити інженерну ініціативу з гідротехнічного втручання: Цезар організував риття каналів завширшки близько 30 футів для

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. II, 1; 15; 22

² Fuller J. F. C. Julius Caesar: Man, Soldier, and Tyrant. New York : Minerva Press, 1965. P. 195-201

³ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 54

⁴ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 41-42

часткового відведення води річки Сікоріс, що мало на меті створення броду та зменшення залежності від мостів.¹ Ці роботи демонструють використання інженерії не лише для оборони чи переправи, а й як засобу стратегічної зміни географічних умов на користь власної армії.²

Александрійська війна демонструє широке застосування Цезарем інженерних засобів у ході облоги міста та ведення бойових дій у складному міському й морському середовищі.³ На початковому етапі він організував будівництво шанцевих укріплень, що мали на меті відокремити частини міста та забезпечити контроль над простором бойових дій. Як зазначається у джерелі, Цезар наказав розширювати шанцеві укріплення та відокремити валом частину Александрії, а також прагнув забезпечити єдине командування та стабільне постачання води і фуражу.⁴

Інженерні засоби активно застосовувалися і під час штурму міської забудови. Римські війська використовували тарани, захисні «черепахи» та рухливі навіси («м'язи»), що дозволяло їм просуватися через міські квартали. У ході бойових дій вони пробивали стіни будинків і просувалися через утворені проходи, використовуючи зруйновані конструкції як простір для подальшого наступу.⁵

Під час облоги виникла проблема з водою, тому Цезар наказав копати колодязі, і римляни швидко отримали достатньо прісної води. Це стало можливим завдяки використанню природних підземних вод і особливостей місцевості, що вирішило проблему забезпечення війська водою.

Інженерні підходи також використовувалися в морських діях: у гавані Александрії Цезар побудував порядок для флоту, розмістивши кораблі в кілька ліній і залишивши резервні сили для підтримки під час бою. Бої проходили у

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 61-62

² Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P.706-711

³ J. F. C. Julius Caesar: Man, Soldier, and Tyrant. New York : Minerva Press, 1965. P. 240-257

⁴ Гай Юлій Цезар. Громадянські війни. I, 1

⁵ Batstone W. W., Damon C. Caesar's Civil War. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 19

складних умовах мілководдя та вузьких проходів, тому потрібно було чітко керувати кораблями і враховувати особливості гавані.¹

Стратегія контролю ресурсів і виснаження противника у військовій практиці Цезаря полягала у поступовому обмеженні можливостей ворога вести війну. Вона включала контроль постачання, блокування шляхів підвозу провіанту, обмеження маневреності та використання місцевих ресурсів на користь власної армії. У результаті противник втрачав боєздатність не лише через прямі сутички, а й через нестачу ресурсів, втому та падіння морального стану, що створювало умови для вигідного для Цезаря завершення кампаній.²

Одним із найяскравіших прикладів застосування стратегії контролю ресурсів і виснаження противника стала кампанія під Ілердою у 49 р. до н. е. проти військ Афранія і Петрея. Цезар прагнув не стільки до генеральної битви, скільки до поступового позбавлення противника можливості продовжувати війну. Для цього він організував інженерні роботи на річці Сікоріс, намагаючись отримати контроль над переправами та мобільністю війська. Одночасно кіннота Цезаря постійно переслідувала помпеянців і перешкоджала їхньому доступу до ресурсів.³

У результаті армія Афранія і Петрея поступово опинилася в критичному становищі: вона втратила стабільний доступ до продовольства, води та фуражу. У джерелі зазначається, що помпеянці були змушені організовувати спеціально укріплені проходи до водопою через постійні атаки кінноти Цезаря.

Надалі їхнє становище ще більше погіршилося: військо перебувало далеко від води, відчувало нестачу фуражу і навіть було змушене вбивати

¹ Гай Юлій Цезар. Александрійська війна. 8-9; 14-16

² Mommsen Th. The History of Rome. Vol. V / transl. W. P. Dickson. London : Macmillan and Co., Limited, 1908. 595 р.

³ Гай Юлій Цезар. Громадянські війни. I, 61-64

в'ючних тварин. Сам Цезар свідомо уникав вирішальної битви, прагнучи виснажити противника і змусити його до капітуляції.¹

Показовим прикладом боротьби за контроль ресурсів стала Александрійська кампанія 48–47 рр. до н. е. Під час облоги александрійці намагалися позбавити римлян доступу до прісної води. У джерелі зазначається, що за наказом Ганімеда морську воду почали за допомогою спеціальних механізмів подавати в підземні канали та цистерни тієї частини міста, яку займали війська Цезаря, через що вода поступово стала непридатною для вживання. Це викликало паніку серед римських солдатів, які почали побоюватися неминучої катастрофи через нестачу води.²

У відповідь Цезар організував швидкі інженерні роботи та наказав копати колодязі по всій контрольованій території. Уже протягом однієї ночі римлянам вдалося знайти значні запаси прісної води, що дозволило повністю нейтралізувати спробу ресурсної блокади з боку александрійців.³

Цей епізод демонструє здатність Цезаря оперативно реагувати на загрозу втрати життєво важливих ресурсів і зберігати боєздатність армії навіть в умовах облоги.⁴

Ще одним прикладом боротьби за контроль ресурсів і комунікацій стала кампанія в Брундізії у 49 р. до н. е. Після прибуття до міста Цезар намагався не допустити виходу Помпея з гавані та перерізати його морські шляхи сполучення з Грецією. Для цього він наказав розпочати масштабні інженерні роботи: у найвужчому місці гавані споруджувалися греблі та ланцюг укріплених плотів із вежами, які мали перекрити вихід кораблям Помпея.

Таким чином Цезар прагнув позбавити противника можливості безперешкодно евакуювати війська, ресурси та зберігати контроль над

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 73; 81–83

² Гай Юлій Цезар. Александрійська війна. 5–7

³ Гай Юлій Цезар. Александрійська війна. 8–9

⁴ Fuller J. F. C. Julius Caesar: Man, Soldier, and Tyrant. New York : Minerva Press, 1965. P. 246–253

Адріатичним морем. У відповідь Помпей був змушений готуватися до оборони гавані та одночасно до відступу, використовуючи кораблі з бойовими вежами для руйнування споруд Цезаря. Попри це, поступове посилення блокади і загроза втрати морських комунікацій змусили Помпея залишити Брундізій і переправити війська до Греції.¹

Під час облоги Массилії стратегія контролю ресурсів полягала в тому, щоб поступово послабити місто і не дати йому можливості далі оборонятися та отримувати допомогу. Для цього римляни одночасно діяли із суші й з моря: оточили місто, перекривали шляхи постачання та не дозволяли доставляти продовольство й інші необхідні ресурси. Через це запаси поступово скорочувалися, оборонятися ставало дедалі складніше, а можливості міста чинити опір поступово зменшувалися.

Гай Требоній, якого Цезар залишив керувати облогою, організував масштабні інженерні роботи навколо міста: спорудження облогових веж, галерей і гребель. Для цього використовувалися матеріали та робоча сила, зібрані з усієї провінції, що забезпечувало безперервність римських робіт і власну логістичну стійкість.² Таким чином, римляни контролювали не лише військовий тиск, а й матеріальні ресурси, необхідні для ведення облоги.

Водночас ключовим елементом була ізоляція Массилії з боку моря. Після поразок у морських зіткненнях місто втратило можливість вільно отримувати підкріплення, кораблі та продовольство від союзників Помпея. Це значно обмежило зовнішні ресурсні потоки й змусило місто покладатися виключно на внутрішні запаси.³ Втрата Массилії стала б серйозним ударом для противника, адже це був великий порт, а його торговий флот міг надати важливу підтримку в постачанні армії, яка воювала в Іспанії.⁴

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 25-28

² Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. II, 1

³ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. II, 5-7

⁴ Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P.706

Римляни також системно руйнували оборонні можливості міста: навіть після втрати частини облогових споруд через пожежу вони швидко відновили їх і продовжили будівництво нових укріплень. Це дозволяло зберігати тиск і не давати противнику «ресурсного перепочинку».¹

Массилія довго тримала оборону — близько пів року. Місто було добре укріплене і навіть після поразок у морських боях та втрат під час вилазок продовжувало чинити опір. Але з часом ситуація стала безвихідною, і місто змушене було здатися.² Через те, що його довго блокували і не давали отримувати допомогу, у місті почався брак їжі, поширювалися хвороби, а підтримка ззовні була неможлива через контроль римлян над морем і підходами до міста.³

Битва при Диррахії у 48 р. до н. е. є прикладом боротьби за контроль ресурсів і шляхів постачання. Головні запаси продовольства Помпея знаходилися у великому торговому порту Диррахій на півночі. Розуміючи це, Цезар вирішив захопити це місто, щоб позбавити противника основної бази постачання.⁴

Помпей зайняв позиції біля моря, завдяки чому отримував постачання кораблями і мав стабільний доступ до ресурсів. Цезар стояв далі від узбережжя і намагався відрізати Помпея від цих постачань, щоб позбавити його їжі, підкріплень і можливості нормально вести війну. Він довгий час тримав його в оточенні укріплень, розраховуючи на виснаження противника через нестачу ресурсів.⁵

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. II, 14-15

² Утченко С. Л. Юлій Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 224

³ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. II, 22

⁴ Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P. 730

⁵ Гай Светоній Транквіл. Життя дванадцяти цезарів. Божественний Юлій. 35.

Однак при цьому і сам Цезар зіткнувся з проблемами постачання, зокрема браком їжі для війська, і, за словами античних авторів, солдати були змушені їсти «якісь коріння, кришачи їх на дрібні частини і змішуючи з молоком»¹.

Помпею вдалося використати слабкі місця в укріпленнях Цезаря: він організував атаку з суші й моря, прорвав оборону і змусив Цезаря відступити.² Однак, унаслідок блокади постачання у Помпея все одно погіршилось: не вистачало фуражу для коней, доводилося використовувати замітники корму і частину припасів перевозити морем.³

Перед битвою при Фарсалі Цезар також використовував стратегію виснаження противника: постійно рухав свої війська, уникав прямого бою і змушував армію Помпея довго перебувати в напрузі та постійній готовності. Він регулярно виводив солдатів у бойовий порядок і наближався до позицій ворога, щоб поступово виснажувати його через затяжне протистояння. Помпей тримав оборону на висотах і уникав наступу, але через тривалий тиск і затягування війни його армія поступово слабшала, і зрештою він був змушений прийняти вирішальний бій у не вигідних умовах.⁴

Під час самого бою Цезар подав сигнал резервним когортам четвертої лінії; воїни миттєво рушили вперед щільними рядами й настільки люто атакували ворожих вершників, що ті не змогли встояти й почали панічно тікати в напрямку навколишніх пагорбів. Ця подвійна атака виявилася для помпеянців нездоланною, що змусило їх без винятку відступити.⁵ Ця битва показала неабиякий характер Цезаря, адже не кожен полководець готовий вести вирішальну битву, яка має зробити його справу успішною або зіпсувати її, проти армії, вдвічі більшої за нього.⁶

¹ Плутарх. Порівняльні життєписи. Цезар, 39.

² Плутарх. Порівняльні життєписи. Помпей, 65.

³ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. III, 58-59

⁴ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. III, 84-85

⁵ Утченко С. Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 238.

⁶ Dodge T. A. Caesar: a history of the art of war among the Romans down to the end of the Roman empire, with a detailed account of the campaigns of Caius Julius Caesar. Boston : Houghton Mifflin, 1900. P. 574

Стратегія поступового виснаження у діях Цезаря проявлялася в тому, що він не завжди одразу штурмував міста, а спочатку послаблював противника через політичний і психологічний тиск. Під час підходу до Ауксіма Цезар скликав усі когорти XIII легіону і рушив до міста, де стояло 3 когорти Аттія Вара, який також активно набирав рекрутів.

Коли мешканці дізналися про наближення Цезаря, вони передали Вару, що «ні самі вони, ні решта їхніх співгромадян не можуть помиритися з тим, щоб перед таким заслуженим і покритим військовою славою полководцем, як Цезар, були зачинені ворота їхнього міста. Тому нехай Вар подумає про майбутнє і про небезпеку, на яку він наражається».¹

Це показує, що підтримка місцевого населення почала переходити на бік Цезаря ще до бою, тобто противник уже втрачав контроль над ситуацією. Усвідомивши відсутність підтримки, Аттії Вар почав відступ, але його війська були перехоплені авангардом Цезаря. Навіть маючи чисельну перевагу, солдати Вара не витримали бою із загартованими легіонерами 13-го легіону, частина розбіглася, а частина здалася. Коли підійшли основні сили Цезаря, місто було без опору зайняте, що стало результатом поступового ослаблення противника ще до прямого зіткнення.²

У Корфінії стратегія виснаження противника проявилася в тому, що Цезар поступово довів ситуацію до того, що оборона втратила сенс. Луцій Доміцій Агенобарб мав 30 когорт і тримав місто, розраховуючи на допомогу Помпея, але вона так і не прийшла. Через це захисники опинилися без підтримки, зрозуміли безвихідь і просто відмовилися далі воювати, після чого здали місто без бою.³

Однією з головних стратегій Цезаря під час громадянської війни було змусити противника здатися без битви. Для цього він швидко перехоплював

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 13.

² Аппіан. Громадянські війни. I, 37.

³ Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P. 687-689

ініціативу, впливав психологічно, ізолював ворожі сили, перекривав їм постачання і зв'язок, через що вони втрачали можливість нормально воювати. У результаті ворог поступово слабшав і замість бою був змушений капітулювати.

Наприклад, під час кампанії проти Афранія і Петрея в Іспанії Цезар зайняв важливі переправи через річку Сікоріс і перекрив противнику доступ до води, продовольства та фуражу. Через це їхні війська поступово втратили можливість рухатися і отримувати постачання, опинилися в ізоляції та почали виснажуватися. У результаті вони були змушені почати переговори і фактично капітулювали без великої вирішальної битви.¹

Показовим прикладом є вже згадана облога Корфінія у 49 р. до н. е. Цезар швидко оточив місто та організував повну блокаду, перекривши всі шляхи виходу і постачання. Захисники опинилися в умовах повної ізоляції, що зробило подальший опір безперспективним. Командувач Луцій Доміцій Агенобарб разом із гарнізоном був змушений здати місто.²

Також стратегія примушення противника до капітуляції добре простежується у випадку з Аттієм Варом. Як вже згадувалось, під час кампанії Цезаря місцеві громади та частина гарнізонів поступово переходили на його бік, через що Аттій Вар почав втрачати контроль над провінцією. Його війська опинилися в політичній ізоляції, а система управління фактично розпалася, тому організований опір став неможливим. У результаті Аттій Вар змушений був передати провінцію Цезарю без бою.³

Окремо важливим є випадок із Кассієм, який показує психологічний бік цієї стратегії. За свідченням Аппіана, під час переправи Цезаря через Геллеспонт Кассій мав у своєму розпорядженні значні морські сили (близько 70 триєр), але не вступив у бій. Під тиском авторитету Цезаря та його впевненості

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 84-87

² Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 23

³ Аппіан. Громадянські війни. I, 37.

Кассій фактично втратив рішучість, не наважився на зіткнення і зрештою капітулював, передавши свої сили без бою.¹

Після стратегії примушення противника до капітуляції важливішого значення набуває політика милосердя Цезаря. Знову ж таки Корфіній: Агенобарб, який очолював оборону міста на боці помпеянців, після капітуляції разом із сенаторами та військовими трибунами був переданий до Цезаря, який відпустив їх неушкодженими, показавши свою політику милосердя (*clementia*), і це ще більше підсилювало його стратегію: противники бачили, що опір часто закінчується не знищенням, а здачею і збереженням життя, тому їхня готовність до боротьби поступово слабшала.²

Подібна ситуація була і в кампанії проти Афранія та Петрея в Іспанії. Їхні війська поступово втрачали ресурси і контроль над ситуацією, через що Афраній був змушений почати переговори і фактично визнав, що далі воювати неможливо. Цезар не погоджувався на таємні домовленості, але дозволив відкрити здачу і не знищив переможене військо, а лише розпустив його та відпустив солдатів. Це добре показує його стратегію милосердя: навіть після перемоги він часто зберігав життя противникам, щоб швидше припинити опір і схилити інших до капітуляції без бою.³

У схожий спосіб події розгорталися і в Іспанії за участі Аттія Вара, який поступово втрачав контроль над провінцією через перехід місцевих громад і частини військ на бік Цезаря. Через втрату підтримки та ізоляцію він був змушений припинити опір і заявити про готовність передати легіон за наказом Цезаря.

Після цього він прибув до Кордуби і передав усі адміністративні та фінансові документи, а також інформацію про ресурси провінції. Цезар прийняв капітуляцію без покарання і встановив нове управління, тим самим

¹ Аппіан. Громадянські війни. II, 88

² Утченко С. Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 218.

³ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 84-85

закріпивши контроль над територією і показавши поєднання військової перемоги з політичним врегулюванням.¹

Окремо в античній традиції розповідається про особливе ставлення Цезаря до Марка Юнія Брута, що показує його політику милосердя. За переказом, він нібито наказав не вбивати Брута в бою і намагатися взяти його живим, можливо через зв'язки з його матір'ю Сервілією. Хоча це не точно підтверджений факт, така історія показує, що Цезаря сприймали як людину, яка могла прощати навіть своїх ворогів.²

У фрагменті Светонія описується й епізод зустрічі Цезаря з Гаєм Кассієм Лонгіном. Під час переправи через Геллеспонт після Фарсалу Цезар зустрів Кассія, який мав значні морські сили. Попри очевидну військову перевагу, Кассій не вступив у бій, а звернувся до Цезаря і фактично визнав його владу, після чого був прийнятий без насильства.³ Цей випадок демонструє, що репутація Цезаря та очікування його милосердя могли впливати на поведінку противників ще до прямого зіткнення.

У випадку з Катонем Молодшим милосердя Цезаря постає не як здійснений акт щодо конкретної особи, а як уже відома політична практика, що визначала поведінку сучасників. Після поразки помпеянців у Північній Африці обговорювалася можливість звернення до Цезаря про помилування, що свідчить про сприйняття його як переможця, здатного дарувати життя і зберігати статус переможених. Водночас сам Катон категорично відмовився визнавати таку можливість, вважаючи її морально неприйнятною і такою, що суперечить його республіканським принципам.⁴

У результаті милосердя Цезаря постає в цьому контексті не як здійснений акт щодо Катона, а як загальновідома практика його політики, яка впливала на

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. II, 21

² Плутарх. Порівняльні життєписи. Брут, 5

³ Гай Светоній Транквілл. Життя дванадцяти цезарів. Божественний Юлій, 63

⁴ Плутарх. Порівняльні життєписи. Катон Молодший, 66-68

поведінку сучасників і формувала очікування можливого порятунку навіть для політичних противників.

Таким чином, стратегічне мистецтво Гая Юлія Цезаря у Галльській та Громадянській війнах характеризується як цілісна система взаємопов'язаних стратегій, що поєднували військову ефективність, психологічний вплив та політичну доцільність. Його підхід базувався не на випадкових тактичних рішеннях, а на чіткій логіці ведення війни, де кожен елемент підтримував загальну мету — швидке досягнення перемоги та закріплення контролю над підкореними територіями.

У Галльській війні домінували стратегія швидкості та несподіваності, що забезпечувала Цезарю ініціативу та дозволяла нав'язувати противнику власний темп бойових дій. Важливою була також стратегія розгрому противника по частинах, яка унеможлиблювала об'єднання галльських племен у єдиний фронт спротиву. Значну роль відігравала інженерна перевага римської армії, що проявлялася у створенні укріплень, облогових споруд і систем блокади. Це безпосередньо поєднувалося зі стратегією контролю ресурсів і виснаження противника, коли через ізоляцію та дефіцит продовольства ворог поступово втрачав боєздатність. У багатьох випадках це дозволяло реалізувати стратегію примусу до капітуляції без вирішальної битви, а завершальним етапом ставала стратегія милосердя, що сприяла стабілізації підкорених територій.

У Громадянській війні ці самі принципи зберігалися, але набули більш складного політичного характеру. Стратегія швидкості та несподіваності дозволяла Цезарю випереджати дії Помпея та сенатської партії, стратегія розгрому противника по частинах реалізовувалася через роз'єднання їхніх сил і ведення кампаній на різних театрах бойових дій. Інженерні та логістичні можливості забезпечували контроль стратегічних пунктів, тоді як стратегія контролю ресурсів і виснаження поступово підривала боєздатність противника. У поєднанні зі стратегією примусу до капітуляції без вирішальної битви це дозволяло досягати перемоги без надмірних втрат. Завершальним елементом виступала політика милосердя, яка сприяла політичній стабілізації та інтеграції переможених сил.

РОЗДІЛ 2. ТАКТИКИ ГАЯ ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

2.1. ОСНОВНІ ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ГАЯ ЮЛІЯ ЦЕЗАРЯ

Основні тактичні прийоми Гая Юлія Цезаря становлять важливий елемент його військового мистецтва та дозволяють зрозуміти причини його успіхів у Галльській і Громадянській війнах. Тактика Цезаря базувалася на поєднанні маневреності, швидкого реагування на зміну бойової ситуації та ефективного використання різних родів військ.

Також важливу роль у його діях відігравали дисципліна легіонів, точна організація бойових порядків і вміння створювати перевагу навіть за умов чисельної або позиційної нерівності. У подальшому розділі розглядаються ключові тактичні прийоми, які Цезар застосовував у різних кампаніях.

Тактика швидкого маршу і раптового виходу в бій у військовій практиці Гая Юлія Цезаря будувалася на використанні швидкості як важливої переваги у війні. Її головна мета була в тому, щоб не дати противнику часу підготуватися, перегрупувати війська чи зайняти вигідні позиції, а змусити його вступити в бій тоді, коли він цього не очікує або ще не готовий. Раптова поява римського війська часто змушувала противника поспішати з рішеннями, втрачати ініціативу або вступати в бій у не вигідних для себе умовах.¹

Для цього війська мали швидко реагувати на будь-які зміни ситуації: вони могли продовжувати рух без довгих зупинок або одразу після переходу ставати в бойовий порядок. Водночас важливу роль відігравали маршові табори, які римляни облаштовували під час походів. Вони давали можливість безпечніше

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 7; VII, 40 -41

відпочити, зберегти порядок у війську та захиститися від можливого раптового нападу.¹

Тактика введення резервів у Цезаря полягала в тому, що частину війська він тримав у запасі і не вводив у бій одразу. Ці загони були готові швидко втрутитися, якщо з'являлася небезпека. У критичний момент резерви швидко вводилися в бій і спрямовувалися туди, де була найбільша загроза.²

Їхнє головне завдання полягало в тому, щоб зупинити прорив ворога, підсилити слабку ділянку та раптово атакувати противника. Саме таке швидке використання резервів часто ставало вирішальним і змінювало хід бою на користь Цезаря.³

Тактика флангового удару у Цезаря полягала в тому, що він не бив по всьому фронту одразу, а зосереджувався на найслабших місцях ворога, зазвичай на флангах. Саме там противнику було найважче тримати порядок, тому удар у цю зону міг швидко зламати його побудову або навіть частково оточити. Під час бою Цезар швидко перекидав туди свої сили, де була загроза або можливість для атаки, вирівнював ряди і одразу переходив у контратаку.⁴

Ця тактика поєднувала оборону і раптовий наступ, завдяки чому він міг не тільки зупинити ворога, а й одразу змінити хід бою на свою користь. Усе це було частиною загального управління боєм, де швидка реакція і правильне перегрупування військ давали вирішальну перевагу.⁵

Тактика оточення і блокади у Цезаря полягала в тому, що він оточував ворога і відрізав його від допомоги, постачання та можливості вийти з

¹ Fields N. The Roman Army: the Civil Wars 88-31 BC. Osprey Publishing Ltd., 2008. P. 45

² Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. III, 89

³ Утченко С. Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 239

⁴ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. II, 25-27

⁵ Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P 812

оточення. Для цього навколо ворожих сил будували укріплення, щоб вони не могли ні втекти, ні отримати підкріплення.¹

Велику роль тут відігравали інженерні роботи: рови, вали, укріплені лінії і сторожові пости. Завдяки цьому римляни контролювали територію, не давали ворогу прорватися і захищали свої війська під час облоги.² Тому ця тактика під час війни є важливим елементом, який впливає на простір бою, темп кампанії та психологічний стан противника.³

Тактика перегрупування легіонів у Цезаря полягала в тому, що він швидко змінював розташування своїх підрозділів під час бою залежно від ситуації. Якщо десь виникала небезпека або слабе місце, то туди одразу перекидали сили, щоб підсилити цей напрямок і не дати ворогу прорватися. Це було можливе завдяки високій дисципліні римських легіонів, які чітко і швидко виконували накази навіть у бою. Завдяки такому перегрупуванню Цезар міг тримати фронт, закривати небезпечні ділянки і контролювати хід бою без відступу.⁴

Тактика використання рельєфу у Цезаря полягала в тому, що він під час бою враховував місцевість і використовував її на свою користь.⁵ Річки, пагорби та височини допомагали йому краще розмістити війська і зайняти вигідні позиції, через що противнику було складніше діяти. Під час облог і блокад він також підлаштовувався під умови місцевості: замість прямого штурму використовував укріплення та інженерні роботи.

Тому природні перешкоди перестають бути обмеженням і перетворюються на керовані елементи стратегії, що дає змогу швидко переносити тиск у нові райони та розширювати оперативний простір дій⁶

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 68-74

² Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 17-28

³ Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P. 347

⁴ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 21-26

⁵ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. II, 18-27

⁶ Batstone W. W., Damon C. Caesar's Civil War. Oxford: Oxford University Press, 2006. P. 21

Тактика раптової контратаки у Цезаря полягала в тому, що після стримування атаки ворога його військо швидко переходило в наступ у той момент, коли противник втрачав темп або порушував свій бойовий порядок.¹ Це був не заздалегідь підготовлений великий маневр, а швидка реакція на зміну ситуації під час бою.²

Тактика нічного пересування у Цезаря полягала в тому, що він використовував ніч, щоб непомітно і швидко переміщати військо. Це дозволяло раптово з'являтися в потрібному місці і займати вигідні позиції раніше за ворога. Суть цієї тактики була в тому, щоб противник не знав, коли і звідки чекати наступу та не встиг підготуватися.³

Для цього римські легіони мали швидко рухатися і долати великі відстані навіть удень і вночі, зупиняючись лише на короткий відпочинок. Досягнувши потрібного міста, Цезар одразу залишав там гарнізон для закріплення контролю, а вже після цього давав війську кілька днів на відновлення сил і поповнення запасів. Так противник не встигав підготуватися або змінити ситуацію на свою користь.⁴

Тактика комбінованого використання піхоти і кінноти у Цезаря полягала в тому, що різні види війська діяли разом і доповнювали одне одного. Піхота була основою армії — вона тримала бойовий порядок і вела основний бій, а кіннота виконувала більш рухливі завдання. Кіннота, в свою чергу, допомагала швидко реагувати на зміни під час бою: здійснювала маневри, прикривала слабкі місця і підтримувала контроль над полем бою.⁵ Завдяки такій взаємодії армія могла зберігати порядок навіть у складних умовах і швидко переходити від оборони до наступу.

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. II, 23-27

² Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P 567-580

³ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 18-19

⁴ A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P. 401

⁵ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 41-46

У військовій практиці Цезаря піхота і кіннота діяли не окремо, а як частини однієї системи, і саме їхня узгоджена робота робила армію більш стійкою та ефективною.¹

Тактика переслідування у Цезаря полягала в тому, що після того як ворог починав відступати, римські війська не зупинялися, а продовжували тиснути, щоб не дати йому зібратися знову.² Кіннота швидко переслідувала противника, а піхота закріплювала результат і займала територію. Завдяки цьому ворог не мав часу на перегрупування, і перемога ставала остаточною.³

Важлива була тактика психологічного впливу на ворога. В цій тактиці ключову роль відігравав сам авторитет Цезаря як сильного і досвідченого полководця. Через це на ворога впливав не тільки бій, а й страх і невпевненість — інколи це доходило до того, що гарнізони і міста менше чинили опір або навіть переходили до переговорів і здавалися без великого бою.⁴

Цезар використовував цей психологічний тиск як частину війни: його швидкі дії, впевненість і контроль над ситуацією створювали враження постійної переваги римлян. Через це противник втрачав рішучість, більше думав про оборону або відступ, і не міг нормально організувати спротив.⁵

Тактика психологічного впливу та моральної переваги у власному війську у Цезаря полягала в тому, що він своїм авторитетом і впевненістю підтримував бойовий дух війська. Він не давав солдатам панікувати і швидко наводив порядок, коли ситуація ставала складною. Велику роль відігравала його особиста присутність: коли Цезар з'являвся, військо ставало спокійнішим і швидше організовувалося. Його впевнена поведінка допомагала солдатам не втрачати віру в перемогу. Також його авторитет допомагав зберігати

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 68-70

² Гай Юлій Цезар. Галльська війна. II, 18-28

³ Плутарх. Порівняльні життєписи. Цезар, 35

⁴ Аппіан. Громадянські війни. I, 37.

⁵ Аппіан. Громадянські війни. II, 88

дисципліну навіть у важкі моменти, а прості слова або накази могли швидко змінити настрій у війську і повернути контроль над ситуацією.¹

2.2. ПРАКТИКА ТАКТИКИ У КЛЮЧОВИХ БИТВАХ

Тактичні прийоми Гая Юлія Цезаря найповніше розкриваються саме в умовах реальних бойових дій, де вони набували практичного змісту та безпосередньо впливали на перебіг кампаній. У цьому підрозділі розглядається застосування його тактики в ключових битвах, що дозволяє простежити механізми прийняття рішень командувачем і їхній вплив на результат зіткнень. Аналіз цих епізодів дає змогу зрозуміти ефективність тактичної системи Цезаря в динаміці війни.

Тактика швидкого маршу і раптового виходу в бій у Цезаря добре видно на прикладі його дій проти гельветів. Коли Цезар отримав звістку про їхній рух, він одразу залишив Рим і швидким маршем вирушив у Дальню Галлію, щоб випередити противника і взяти ситуацію під контроль. Прибувши на місце, Цезар одразу почав готувати війська і укріплювати позиції, зокрема наказав зруйнувати міст біля Генави, щоб ускладнити рух ворога, а коли гельвети звернулися з проханням про прохід через провінцію, він не погодився, але навмисно виграв час до підходу підкріплення. У результаті швидке пересування дало йому можливість раптово з'явитися на стратегічному напрямку і не дати противнику діяти вільно.²

Тактика введення резервів у Цезаря полягала в тому, що частину війська він тримав у запасі і не вводив у бій одразу, щоб використати її в найкритичніший момент.

¹ Гай Светоній Транквілл. Життя дванадцяти цезарів. Божественний Юлій, 52

² Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 7

Яскраво це видно в битві при Фарсалі (48 р. до н. е.) проти Помпея. Тут Цезар, відібравши по одній когорті з кожного легіону третьої лінії, утворив четверту лінію і попередив воїнів, що саме від них може залежати результат бою. Водночас він заборонив третій лінії вступати в бій до його окремого сигналу. Коли виникла загроза з боку ворожої кінноти, ці резервні загони були швидко введені в дію як ударна сила, яка допомогла зупинити небезпечний прорив і забезпечило перемогу Цезаря.¹ Саме це допомогло розгромити величезну армію противника.²

Під час Галльської війни показовим прикладом є битва проти нервіїв на річці Сабіс (57 р. до н. е.). У момент раптового нападу противника римські війська опинилися в складному становищі: легіони були розосереджені через будівництво табору, а фронт частково втрачав цілісність.

У цій критичній ситуації Цезар оперативно втручався в управління боєм, спрямовував підкріплення та забезпечував з'єднання легіонів, що дозволило вирівняти бойовий порядок і стабілізувати фронт із подальшим переходом у контратаку.³

Як приклад застосування флангового удару у військовій практиці Цезаря є завершальний етап битви при Алезії. У цей момент римлянам довелося одночасно тримати оборону і відбивати наступ противника з різних боків, тому Цезар вводив резерви для підтримки найнебезпечніших ділянок.

У вирішальний момент він направив частину кінноти в обхід, щоб ударити ворогу в тил, а інші підрозділи продовжували стримувати наступ спереду. Через це галли втратили порядок і можливість діяти узгоджено, почали відступати і зрештою зазнали великих втрат.⁴

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. III, 89

² Dodge T. A. Caesar: a history of the art of war among the Romans down to the end of the Roman empire, with a detailed account of the campaigns of Caius Julius Caesar. Boston : Houghton Mifflin, 1900. P. 565

³ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. II, 25–26

⁴ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 87–88

Тактика оточення і блокади у Цезаря полягала в тому, що він намагався відрізати ворога від допомоги, постачання і можливості відступити. Для цього навколо позицій противника будували укріплення і контролювали територію. Суть цієї тактики була в тому, щоб поступово послабити ворога: залишити його без нормального постачання, обмежити пересування і постійно тримати під тиском. Завдяки цьому Цезар міг отримати перевагу навіть без великої вирішальної битви.

Яскравим прикладом тактики оточення і блокади є, знову ж таки, облога Алезії у 52 р. до н. е. Під час цієї облоги Цезар наказав збудувати два кільця укріплень: одне — навколо міста, щоб ізолювати війська Верцингеторига, а друге — зовні, для захисту від галльської армії, яка намагалася прорвати облогу.¹

У результаті галли опинилися в пастці: ті, хто був у місті, залишилися без допомоги і постачання, а зовнішні сили не могли прорвати римські укріплення. Так Цезар повністю контролював ситуацію і тримав ініціативу у своїх руках.

Під час Громадянської війни схожу тактику Цезар використав у протистоянні з Помпеем біля Диррахія у 48 р. до н. е. Там він поступово будував укріплення, які обмежували пересування ворога і перекривали шляхи постачання. Хоча ця кампанія зрештою завершилася поразкою Цезаря, сама тактика блокади все одно добре простежується. Армія Помпея опинилася у складному становищі: їй ставало важче отримувати ресурси і нормально діяти. Через це війська Помпея перебували під постійним тиском і були змушені діяти в умовах обмежених можливостей.²

Конкретні епізоди військових кампаній Гая Юлія Цезаря дозволяють простежити, як у ході бою змінювалося розташування його військ і як застосовувалися оперативні переміщення легіонів залежно від розвитку бойової ситуації.

¹ Утченко С. Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. С. 182

² Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P. 730

Під час кампанії проти гелльветів (58 р. до н. е.) Цезар був змушений воювати в складних умовах і на нерівній місцевості. Перед боєм він розмістив частину війська на схилі гори: досвідчені легіони стояли нижче, а нові легіони та допоміжні загони — вище. У ході бою римляни діяли на різних рівнях висоти, і підрозділи вводилися в бій залежно від того, де найбільше тиснув ворог. Одні частини тримали оборону, інші підключалися тоді, коли ситуація загострювалась на окремих ділянках. Таким чином, розташування на рельєфі дозволяло Цезарю постійно змінювати бойовий порядок і пристосовуватися до ходу бою.¹

Тактика використання рельєфу місцевості у Цезаря добре видно в бою біля річки Сабіс. Його розвідка обрала для розташування війська пагорб, який рівномірно спускався до річки — це було зручне місце для будівництва табору.

Але ворог теж використав цей рельєф у своїх цілях — у лісі він приховано зібрав сили і раптово почав атаку в момент, коли римляни були зайняті облаштуванням табору і ще не встигли повністю підготуватися до бою. Через це ситуація одразу стала складною, а легіони діяли не одним строєм, а окремими частинами.²

Спочатку римлянам було важко стримувати напад, але вони зберегли дисципліну і не розпалися. Цезар особисто втручався в найважчих місцях бою, щоб підтримати порядок. Згодом підійшли додаткові легіони, які допомогли вирівняти ситуацію. Після цього римляни перейшли в контрнаступ і розбили ворога. Цей випадок показує, що Цезар намагався використати рельєф для своєї переваги, але в цьому бою противник теж зумів використати місцевість для раптового удару.³

Ще більш масштабно використання природних умов видно під час облоги Алезії. Місто стояло на високому пагорбі й було оточене річками та складним

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. I, 21–26

² Гай Юлій Цезар. Галльська війна. II, 18–20

³ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. II, 18–20

рельєфом, через що його було дуже важко штурмувати напрому. Цезар врахував ці умови і не йшов у прямий напад, а побудував систему укріплень навколо міста. Внутрішнє кільце він зробив для того, щоб повністю заблокувати Алезію, а зовнішнє — щоб захиститися від можливого підходу галльських військ.¹

Таким чином пагорби, рівнини та річки стали частиною його оборони. Римляни контролювали всю територію навколо міста і поступово виснажували ворога, не даючи йому можливості отримати допомогу чи вийти з оточення. Ця облога є однією з найвизначніших та демонструє геніальність Цезаря у високому рельєфі.²

Тактика раптової контратаки посідала важливе місце у військовій практиці Гая Юлія Цезаря, оскільки дозволяла римським військам швидко перехоплювати ініціативу після ворожого наступу та змінювати перебіг бою на свою користь.

Одним із найвідоміших прикладів цієї тактики є бій з нервіями під час Галльської війни. Напад галлів був дуже швидким, і частина римських легіонів ще не встигла повністю завершити укріплення табору та нормально вибудувати бойовий порядок.

Нервії атакували одразу з кількох напрямків і навіть підійшли майже до самого табору. Найважча ситуація склалася на правому фланзі, де 12-й і 7-й легіони опинилися під сильним тиском. У цей момент Цезар особисто прибув на найбільш небезпечну ділянку і побачив, що солдати від тисняви та страху збилися занадто щільно і заважають один одному битися. Тому він наказав не стискати стрій, а навпаки — розсунути ряди і краще розподілити маніпули, щоб кожен міг вільно використовувати зброю.³

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 68–72

² Dodge T. A. Caesar: a history of the art of war among the Romans down to the end of the Roman empire, with a detailed account of the campaigns of Caius Julius Caesar. Boston : Houghton Mifflin, 1900. P. 283

³ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. II, 23–27

Поступово до бою почали підходити резерви та підрозділи з тилу, що допомогло підсилити оборону і стабілізувати ситуацію. Після цього римляни змогли перейти в контратаку, відтиснули нервіїв і в підсумку повністю змінили хід битви на свою користь.

Іншим важливим прикладом є облога Алезії. Під час великого штурму галли одночасно атакували римські укріплення і з боку міста, і ззовні. Вони намагалися засипати рови, руйнувати вали та пробити оборону в найслабших місцях.

Через велику протяжність укріплень римляни були змушені тримати оборону одразу на багатьох ділянках. Цезар постійно перекидав резервні когорти туди, де становище ставало найважчим, і сам контролював перебіг бою. Коли на окремих ділянках ситуація стала критичною, римляни спочатку стримали натиск, а потім перейшли в контратаку. У вирішальний момент римська кіннота зайшла в тил галлам, а легіони одночасно посилили тиск з фронту. Такий удар з різних боків зламав бойовий порядок галлів і викликав паніку та в результаті наступ було зірвано, а римляни втримали свої укріплення.¹

Тактика раптового удару добре спрацювала в битві й при Фарсалі. Помпей тоді хотів просто задавити Цезаря кількістю своєї кінноти — планував обійти його з правого флангу і зайти в тил. Але Цезар ще до бою передбачив такий маневр і заздалегідь підготував резерв — окремі когорти, з яких сформував четверту лінію. Вони стояли позаду і не брали участі в бою одразу, щоб використати їх у вирішальний момент.²

Коли вершники Помпея пішли в атаку і почали сильно тиснути, Цезар дав команду цьому резерву. Удар піхоти виявився настільки несподіваним, що ворожа кіннота злякалася, не витримала натиску і почала панічно втікати. Після

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 84–88

² Dodge T. A. Caesar: a history of the art of war among the Romans down to the end of the Roman empire, with a detailed account of the campaigns of Caius Julius Caesar. Boston : Houghton Mifflin, 1900. P. 557-577

цього цезаріанці одразу пішли на прорив: частина солдатів обійшла армію Помпея з флангу та вдарила в спину, а решта легіонів натиснула з фронту. Цей несподіваний хід повністю зламав ворога і приніс Цезарю вирішальну перемогу в цій війні.¹

Цезар також часто використовував нічні переходи, щоб перехитрити ворога, швидко перекинути сили і виграти час.² Яскравий приклад стався під час облоги Аварика. Цезар дізнався, що вождь галлів Верцингеториг поїхав з частиною війська готувати засідку для римських фуражирів. Тоді Цезар вирішив діяти на випередження. Він наказав армії виходити серед ночі, у повній тиші, щоб зненацька накрити основний табір галлів, поки їхній лідер відсутній.

Уже на світанку римляни несподівано з'явилися прямо перед галльським табором. Вороги панічно кинулися займати оборону на пагорбі. Попри важкий нічний марш, Цезар одразу вишикував легіони для бою. Але коли він ближче оцінив позиції галлів, то зрозумів, що штурмувати такий крутий пагорб через болото — це самогубство, яке коштуватиме величезних втрат, тому Цезар вирішив не ризикувати людьми, розвернув військо і спокійно повів його назад до свого табору продовжувати облогу.³

Ця ситуація чудово ілюструє, що Цезар хоч і любив ризиковані нічні маневри заради ефекту несподіванки, але ніколи не ліз у бій наосліп і діяв суто за обставинами

Цезар також чудово вмів поєднувати піхоту з кіннотою, змушуючи їх працювати на полі бою як один злагоджений механізм.

Під час облоги Алезії кіннота мала дуже важливе значення для армії Цезаря. Особливо активно він використовував германських та союзних вершників у боях проти галльської кінноти, яка намагалася прорвати римську

¹ Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. III, 89–94

² Goldsworthy A. Caesar: Life of a Colossus. New Haven; London: Yale University Press, 2007. P. 510-511

³ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 18-19

блокаду й допомогти обложеним. Під час найбільш запеклих сутичок римська кіннота діяла разом із піхотою, яка підтримувала її резервними загонами.¹

Тому така взаємодія допомогла римлянам зламати опір галлів і витіснити їх із відкритого поля бою. Після цього серед галлів почалася паніка, а їхні сили поступово втратили організованість, що значно полегшило становище римлян під час облоги.

У битві при Фарсалі Цезар добре розумів, що кінноти у Помпея набагато більше, тому заздалегідь підготувався до її атаки. Позаду своїх вершників він приховано поставив резервні когорти четвертої лінії, які мали вступити в бій у потрібний момент. Коли кіннота Помпея пішла в обхід правого флангу римлян і почала тіснити римських вершників, Цезар наказав резервам раптово атакувати. Піхотинці швидко вдарили по кінноті противника з близької відстані, через що помпеянці не витримали і почали відступати.²

Після цього римська кіннота та когорти четвертої лінії разом ударили у фланг військам Помпея. Саме цей момент став переломним у битві і допоміг Цезарю здобути перемогу.³

Тактика переслідування у Цезаря була проста: після бою римляни не зупинялися, а одразу йшли за ворогом і не давали йому втекти спокійно. Кіннота та легкі загони швидко наздоганяли тих, хто відступав, і постійно на них тиснули, щоб ворог не зміг зібратися знову.

Тактику переслідування ворога можна побачити під час подій біля Алезії, адже після того як галльська кіннота була розбита, Верцингеторіг відступив до Алезії. Цезар одразу пішов слідом і не дав ворогу спокійно відійти. Він переслідував його військо і встиг завдати удару по тих, хто відступав. Наступного дня римляни вже підійшли до Алезії і почали облогу. Це показує,

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII, 68–70

² Гай Юлій Цезар. Громадянська війна. III, 89–94

³ Dodge T. A. Caesar: a history of the art of war among the Romans down to the end of the Roman empire, with a detailed account of the campaigns of Caius Julius Caesar. Boston : Houghton Mifflin, 1900. P. 565

що Цезар постійно тиснув на ворога і не давав йому часу нормально відступити або зібрати сили.¹

Чіткий приклад переслідування також видно на початку громадянської війни. Після переходу Цезаря через Рубікон у 49 р. до н.е. Помпей залишив Рим і почав відступати на південь Італії, а потім до Брундизія, звідки переправився на Балкани. Цезар швидко рухався за ним і займав міста майже без бою, бо противник постійно відходив і не встигав організувати оборону.²

Тактика психологічного впливу добре видно під час швидкого маршу Цезаря через Піценську область, особливо при взятті Ауксіма, де стояли когорти Аттія Вара.

Коли наблизився Цезар, мешканці міста відкрито сказали, що не хочуть воювати проти нього. Через це Вар залишився без підтримки і зрозумів, що втримати місто буде важко, тому залишив його. Після цього його війська були перехоплені римлянами. Частина солдатів розбіглася, інші здалися без серйозного бою.³ Цей випадок показує, що авторитет Цезаря часто сам по собі ламав опір і змушував навіть командирів втрачати контроль над ситуацією ще до бою.

Ще одним показовим прикладом психологічного впливу став епізод із Луцієм Кассієм після битви при Фарсалі. Переправляючись через Геллеспонт на невеликих човнах, Цезар зустрів Кассія, який мав у своєму розпорядженні значний флот — близько сімдесяти трієр. Незважаючи на очевидну перевагу на морі, Кассій не наважився вступити в бій. За свідченням Светонія, він без опору передав свій флот Цезарю та просив помилування.⁴ Цей випадок добре демонструє, наскільки сильно діяли на супротивників військова репутація Цезаря, його попередні перемоги та впевненість у власних діях. Навіть

¹ Гай Юлій Цезар. Галльська війна. VII. 68

² Плутарх. Порівняльні життєписи. Цезар, 35

³ Г. Юлій Цезар. Громадянська війна. I, 13.

⁴ Г. Светоній Транквілл. Життя дванадцяти цезарів. Божественний Юлій, 63

досвідчені командири, маючи вигідніше становище, нерідко уникали боротьби, розуміючи моральну перевагу цезаріанців.¹

Тактика Гая Юлія Цезаря щодо психологічного впливу на власне військо та підтримання його моральної стійкості проявлялася в різних кампаніях і була важливим елементом його військового успіху.

Яскравим прикладом психологічного впливу був у X легіоні перед походом в Африку. Солдати були незадоволені, бо їм затримували виплати і не було ясно, що буде далі зі службою. Через це вони почали виступати проти рішень.

Цезар використав цю ситуацію, щоб навести порядок у війську. Він звернувся до солдатів як до «громадян», а не як до воїнів, і сказав, що вони йому вже не потрібні, хоча насправді їхня участь була важливою для походу.² Після цього настрої у війську різко змінилися: солдати почали просити пробачення, відмовилися від своїх вимог і заявили, що повністю підтримують Цезаря і готові йти з ним навіть в Африку.³ Потім він частково відновив дисципліну і покарав тих, хто організував виступ.⁴

Ще один приклад психологічного впливу був під час Африканської кампанії, коли в бою серед римлян почалася паніка.

У найважчий момент Цезар особисто підійшов і зупинив одного воїна, який почав відступати, і розвернув його назад до бою. Це одразу подіяло на інших — солдати побачили його спокій і впевненість і знову зібралися та продовжили бій.⁵ Взагалі Цезар часто тримав порядок у війську завдяки своїй присутності, швидким рішенням і авторитету навіть у складних ситуаціях.

¹ Аппіан. Громадянські війни. II, 88

² Діон Кассій. Римська історія. XLII, 53-54

³ Гай Светоній Транквілл. Життя дванадцяти цезарів. Божественний Юлій, 70

⁴ Діон Кассій. Римська історія. XLII, 54

⁵ Плутарх. Порівняльні життєписи. Цезар, 52

Отже, другий розділ дозволяє зробити узагальнений висновок, що тактика Гая Юлія Цезаря становила багаторівневу та цілісну систему ведення бою, яка забезпечувала реалізацію його стратегічних цілей у конкретних військових умовах.

Її ефективність базувалася на поєднанні ключових елементів: швидкого маршу, нічних пересувань і раптового виходу в бій, що забезпечували стратегічну ініціативу; маневру, перегруповування та використання рельєфу, що створювали гнучкість; резервів, «четвертої лінії», флангових ударів і контратак, що давали вирішальний перелом у бою; а також оточення, блокади й переслідування противника, що закріплювали досягнутий результат.

Не менш важливою складовою виступала взаємодія піхоти і кінноти, яка підсилювала мобільність і силу удару римської армії. Усі ці елементи доповнювалися психологічним впливом і підтриманням моральної стійкості військ, що дозволяло зберігати контроль над боєм навіть у найскладніших умовах.

Таким чином, тактика Цезаря постає як досконала система оперативного управління, у якій усі елементи взаємопов'язані та спрямовані на досягнення вирішальної переваги на полі бою.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження військового мистецтва Гая Юлія Цезаря встановлено, що його воєнна система не складалася з окремих, випадкових прийомів, а була цілісною та послідовною структурою. У цій системі стратегія і тактика постійно взаємодіяли: стратегія визначала загальний напрям дій, а тактика забезпечувала її практичне виконання в конкретних бойових умовах.

При цьому важливо, що між ними існував постійний зв'язок: кожен успішний тактичний результат впливав на подальший стратегічний вибір, а кожна стратегія одразу вимагала відповідних тактичних рішень.

Початковим етапом цієї системи виступає стратегія швидкості та несподіваності Гая Юлія Цезаря. Її суть полягала в тому, щоб випередити противника, не дати йому часу на організацію оборони і змусити діяти в умовах постійного тиску. У межах цієї стратегії застосовувалися такі тактичні дії, як тактика швидкого маршу і раптового виходу в бій, що дозволяла раптово з'являтися там, де ворог не очікував удару.

Важливе місце займала тактика нічного пересування, яка забезпечувала прихованість маневрів і давала змогу зберігати елемент несподіванки. У випадках зміни ситуації активно використовувалася тактика раптової контратаки, яка дозволяла не лише оборонятися, а й одразу перехоплювати ініціативу. У результаті ці дії створювали постійний ефект непередбачуваності, що дезорганізовував противника ще до початку основного бою.

Коли ворог втрачав здатність до швидкої реакції, Цезар переходив до наступного етапу — стратегії розгрому противника по частинах. Її логіка полягала в тому, щоб не вступати у пряме зіткнення з усією армією противника, а поступово знищувати її окремі частини. Для цього застосовувалася тактика

флангового удару, яка дозволяла бити по найбільш уразливих ділянках бойових порядків.

Одночасно використовувалася тактика оточення та блокади, що поступово позбавляла ворога можливості маневру і відступу. Важливу роль відігравала тактика введення резервів у критичний момент, яка дозволяла підсилювати удар саме тоді, коли це було найбільш необхідно.

Також застосовувалася тактика комбінованого використання піхоти і кінноти, що забезпечувала гнучкість і швидкість зміни напрямів атаки. Завершальним елементом цього етапу була тактика переслідування відступаючого ворога, яка не дозволяла противнику відновити сили після поразки.

Після цього формувалася стратегія інженерної переваги, яка забезпечувала більш стабільну основу для ведення бойових дій. Вона проявлялася у здатності правильно використовувати місцевість і створювати вигідні умови для власних військ. У межах цієї стратегії застосовувалася тактика використання рельєфу місцевості, що дозволяла компенсувати чисельні або позиційні недоліки.

Також важливою була тактика перегруповання легіонів у військовій практиці, яка забезпечувала швидку зміну бойових порядків залежно від загрози. У складних ситуаціях використовувалася тактика четвертої лінії, яка виступала додатковим резервом і могла вирішити результат бою у критичний момент. Усі ці дії разом створювали перевагу не лише в бою, а й у загальній організації військових дій.

Наступним етапом розвитку військової системи стає стратегія контролю ресурсів і виснаження противника. Її головна ідея полягала не в швидкій перемозі, а в поступовому ослабленні ворога. У цьому випадку застосовувалася тактика оточення та блокади, яка обмежувала постачання і рух противника.

Важливу роль відігравала тактика переслідування відступаючого ворога, яка не давала можливості відновити організовану оборону.

Постійний тиск реалізовувався через тактику психологічного впливу на ворога, що поступово знижувала моральний стан супротивника. Додатково використовувалася тактика комбінованого використання піхоти і кінноти, яка дозволяла підтримувати безперервний тиск у різних формах.

У результаті поєднання всіх попередніх стратегій формувалася стратегія примусу до капітуляції без вирішальної битви. Вона виникала як закономірний підсумок швидких дій, часткового розгрому, інженерної переваги та виснаження противника. У цей момент головну роль починала відігравати тактика психологічного впливу на ворога, яка створювала відчуття неминучості поразки.

Водночас важливою залишалася тактика раптової контратаки, що демонструвала постійну готовність до бою і посилювала тиск. Також застосовувалася тактика швидкого маршу і раптового виходу в бій, яка підтримувала ефект постійної загрози, а тактика введення резервів у критичний момент закріплювала контроль над ситуацією. У результаті ворог втрачав волю до опору ще до великої битви.

Завершальним етапом цієї системи виступає стратегія милосердя, яка є прямим наслідком попереднього психологічного впливу на противника. Вона реалізується через тактику психологічного впливу на ворога, яка вже в умовах поразки переходить у форму стабілізації ситуації та закріплення результату. Милосердя у даному випадку виступає не лише моральною позицією, а й інструментом політичного контролю, що дозволяє інтегрувати переможених у нову систему.

Таким чином, військове мистецтво Гая Юлія Цезаря являє собою послідовний ланцюг стратегій, які логічно впливають одна з одної. Кожна наступна стратегія стає можливою лише завдяки реалізації попередньої, а

тактичні дії виступають тим механізмом, який з'єднує всю систему в єдине ціле. Саме ця внутрішня узгодженість, гнучкість і постійний зв'язок між рівнями забезпечили ефективність його військових кампаній і зробили його одним із найвизначніших полководців античного світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Гай Светоній Транквілл. Життєписи дванадцяти цезарів / пер. П. Содомора. Львів: Сполом, 2012. С. 7 – 46 .
2. Гай Юлій Цезар. Записки про Галльську війну / пер. Т. Лучук. Львів: Астролябія, 2025. 352 с.
3. Гай Юлій Цезар. Записки про Громадянську війну / пер. Т. Лучук. Львів: Астролябія, 2025. 256 с.
4. Плутарх. Порівняльні життєписи / Пер. Й. Кобов, Ю. Цимбалюк. Київ: Дніпро, 1991. 383 с.
5. Appian. Roman History in four volumes. Vol. 3: Books XIII – XIV (Civil wars. Book I – III) / Transl. H. White. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1889. 517 p.
6. Cassius Dio. Roman History. Vol. IV: Books XLI – XLV / transl. E. Cary. London; New York: Macmilan, 1917. 406 p.
7. Caesar. Alexandrian, African and Spanish wars / transl. A. G. Way. London: Cambridge Harvard University Press, 1955. 420 p.
8. Lucan. The Civil War (Pharsalia). Books I – X / transl. J. D. Duff. London: Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1962. 633 p.
9. Lucius Annaeus Florus. Epitome of Roman History / transl. E. S. Forster. London; Cambridge, Massachusetts: William Heinemann Ltd; Harvard University Press,, 1947. 729 p.
10. Аскерольд А. Юлій Цезар. 6 законів сучасного лідера / пер. І. Луцька. Харків: Vivat, 2021. 224 с.
11. Утченко С. Л. Юлий Цезарь. Москва: Мысль, 1976. 286 с.
12. Balsdon J. P. V. D. Julius Caesar: A Political Biography. New York : Atheneum, 1967. 184 p.
13. Billows R. A. Julius Caesar: The Colossus of Rome. London; New York: Routledge, 2009. 312 p.

14. Brandão J. L. A Primazia de César: do “Primeiro Triunvirato” aos Idos de Março // *História de Roma Antiga. Vol. I: Das origens à morte de César* / coord. J. L. Brandão, F. Oliveira. — Coimbra : Imprensa da Universidade de Coimbra, 2015. — P. 389–422.
15. Breed B. W., Damon C., Rossi A. *Citizens of Discord: Rome and Its Civil Wars*. Oxford: Oxford University Press, 2010. 352 p.
16. Bringmann, K. *Historia Republiki Rzymskiej. Od początków do czasów Augusta*. Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 2010. 332 s.
17. Brunt P. A. *Italian Manpower 225 BC–AD 14*. Oxford: Oxford University Press, 1971. 750 p.
18. Cagniat P. The Late Republican Army (146-30 BC). A Companion to the Roman Army. Ed. P. Erdkamp. Oxford : Blackwell, 2007. P. 80–95.
19. Canfora L. *Julius Caesar: the People’s Dictator* / transl. M. Hill, K. Windle. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2007. 400 p.
20. Chlup J. T. Collective Memory, Authorial Authority, and Civil War: Caesar on Dyrrachium (*Bellum Civile*, III, 47–49) // *Eirene: Studia Graeca et Latina*. 2018. Vol. 54. Iss. 1–2. P. 131–154.
21. Coolidge O. *Caesar’s Gallic War*. London: The Bodley Head, 1964. 232 p.
22. Cowan R. *Roman Battle Tactics 109 BC – 313 AD*. Oxford : Osprey Publishing, 2007. 64 p.
23. Crawford M. *Rzym w okresie republiki*. Warszawa: Prószyński i S-ka, 1992. 270 s.
24. D’Amato R. *Armies of Julius Caesar 58–44*. Bloomsbury Publishing, 2021. 64 p.
25. D’Amato, Raffaele, and François Gilbert. *Armies of Julius Caesar 58–44 BC*. Oxford: Osprey Publishing, 2017. 64 p.
26. Dodge T. A. *Caesar: a history of the art of war among the Romans down to the end of the Roman empire, with a detailed account of the campaigns of Caius Julius Caesar*. Boston : Houghton Mifflin, 1900. 792 p.

27. Eramo I. Napoleon and Caesar: comparing strategies // *The Practice of Strategy: A Global History* / ed. J. Black. — Roma : Nadir Media, 2024. — P. 371–394.
28. Erdkamp P. *Army and Society. A Companion to the Roman Republic*. Ed. N. Rosenstein & R. MorsteinMarx. Oxford: Blackwell, 2006. P. 278–296.
29. Faszczka M. N. Centurionowie Cezara: elita legionów czy kreacja literacka? *Wieki Stare i Nowe*. 2021. S. 71–92.
30. Fields N. *The Roman Army: the Civil Wars 88-31 BC*. Osprey Publishing Ltd., 2008. 96 p.
31. Flower H. I. *Roman Republics*. Princeton: Princeton University Press, 2010. 224 p.
32. Freeman P. *Julius Caesar*. New York : Simon & Schuster, 2008. 343 p.
33. Fuller J. F. C. *Julius Caesar: Man, Soldier, and Tyrant*. New York : Minerva Press, 1965. 336 p.
34. Gabba E. *Republican Rome: The Army and the Allies* / transl. by P. J. Cuff. Oxford : Blackwell, 1976. 272 p.
35. Gauthier F. *Financing War in the Roman Republic 201 BCE – 14 CE*. A thesis submitted to the Faculty of Graduate Studies and Research in partial fulfillment of the requirements of the degree of Doctor of Philosophy. Department of History and Classical Studies. Montréal : McGill University, 2015. 263 p.
36. Gelzer M. *Caesar: Politician and Statesman* / transl. P. Needham. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1968. 359 p.
37. Gesche H. *Caesar*. Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1976. 336 p.
38. Goldsworthy A. *Caesar: Life of a Colossus*. New Haven; London: Yale University Press, 2006. 608 p.
39. Goldsworthy A. *The Roman Army at War, 100 BC to AD 200*. Oxford : Oxford University Press, 1996. 332 p.
40. Goudineau C. *César et la Gaule*. Paris: Errance, 2000. 389 p.

41. Graczkowski A. O reformie wojskowej Mariusza. Narodziny i rozwój armii zawodowej w starożytnym Rzymie (II–I w. p.n.e.). Zabrze-Tarnowskie Góry: Infort Editions, 2019. 559 s.
42. Gruen E. S. The Last Generation of the Roman Republic. Berkeley; Los Angeles: University of California Press, 1974. P. 450.
43. Jimenez R. Caesar against Rome. New York : Sarpedon, 2000. 256 p.
44. Kamm A. Julius Caesar: A Life. London : Routledge, 2006. 192 p.
45. Keawney A. The Army in the Roman Revolution. New York: Routledge, 2007. 160 p.
46. Keppie L. The Making of the Roman Army. University of Oklahoma Press, 1994. 272 p.
47. Krawczuk A. Virtutis ergo: nadania obywatelstwa rzymskiego przez wodzów republiki. Kraków : Nakł. Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1963. 177 p.
48. Le Bohec Y. César chef de guerre: César stratège et tacticien. Rocher, 2001. 511 p.
49. Lendon J. E. Soldiers and Ghosts: A History of Battle in Classical Antiquity. Yale University Press, 2005. 468 p.
50. López Vilar J. César contra Pompeyo. Glandes inscriptae de la batalla de Ilerda (49 aC) // Chiron. Mitteilungen der Kommission für Alte Geschichte und Epigraphik des Deutschen Archäologischen Instituts. 2013. Vol. 43. P. 431–457.
51. Meier C. Caesar: A Biography. New York: Basic Books, 1995. 513 p.
52. Millar F. The Crowd in Rome in the Late Republic. University of Michigan Press, 1998. 236 p.
53. Mommsen Th. The History of Rome. Vol. V / transl. W. P. Dickson. London : Macmillan and Co., Limited, 1908. 595 p.
54. Monteiro J. G. Júlio César: a arte militar ao serviço da política // História Antiga: Relações Interdisciplinares. Fontes, Artes, Filosofia, Política, Religião e

- Receção / coords. C. Soares, J. L. Brandão, P. C. Carvalho. Coimbra : Imprensa da Universidade de Coimbra, 2019. P. 85–94.
55. Nordling J. G. Caesar's Pre-Battle Speech at Pharsalus (B.C. 3.85.4): *Ridiculum Acri Fortius Secat Res* // *The Classical Journal*. 2006. Vol. 101, № 2 (Dec.–Jan. 2005/2006). P. 183–189.
 56. Osgood J. *Caesar's Legacy: Civil War and the Emergence of the Roman Empire*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2006. 460 p.
 57. Parenti M. *The assassination of Julius Caesar: a people's history of Ancient Rome*. New York: The New Press, 2004. 261 p.
 58. Pina Polo F. *Hispania of Caesar and Pompey: A conflict of clientelae?* // *Del «Imperivm» de Pompeyo a la «Avctoritas» de Augusto: Homenaje a Michael Grant* / eds. M. P. García-Bellido, A. Mostalac, A. Jiménez. Madrid : CSIC, 2008. P. 41–48.
 59. Rawson E. *Caesar: Civil War and Dictatorship* // *Cambridge Ancient History*. Vol. 9. 1992. P. 424–467.
 60. Romane J. *Julius Caesar's Civil War: Tactics, Strategies and Logistics*. Barnsley: Pen & Sword Books, 2023. 328 p.
 61. Roth J. P. *The Logistics of the Roman Army at War (264 B.C. – A.D. 235)*. Leiden; Boston; Köln Brill, 1999. 399 p.
 62. Sadler J. *Caesar's Greatest Victory: The Battle of Alesia 52 BC*. Oxford: Casemate, 2016. 162 p.
 63. Sage M. *The Army of the Roman Republic: From the Regal Period to the Army of Julius Caesar*. Barnsley: Pen & Sword Military, 2018. 332 p.
 64. Salinas A. M. *Julius Caesar's Art of War: A Graphic Portfolio of Battlefields and Tactics in the Commentarii de Bello Gallico*. — West Point, NY : United States Military Academy, 2008. 1 electronic resource.
 65. Sampson G. C. *The Battle of Thapsus (46 BC): Caesar, Metellus Scipio, and the Renewal of the Third Roman Civil War*. Barnsley : Pen and Sword Military, 2024. 240 p.

66. Schneider R. Ilerda: ein Beitrag zur römischen Kriegsgeschichte. Berlin, 1886.
61 p.
67. Sheppard S. Pharsalus 48 BC: Caesar and Pompey – Clash of the Titans.
Oxford: Osprey Publishing, 2006. 95 p.
68. Shotter D. The Fall of the Roman Republic. London: Routledge, 2005. P. 71.
69. Southern P. Caesar. Stroud : Tempus, 2007. 277 p.
70. Southern P. The Roman Army: A Social and Institutional History. Oxford:
Oxford University Press, 2007. 326 p.
71. Stevenson T. R. Julius Caesar and the Transformation of the Roman Republic.
New York: Routledge, 2014. 228 p.
72. Strauss B. The Death of Caesar: The Story of History's Most Famous
Assassination. New York: Simon & Schuster, 2015. 367 s.
73. Syme R. Roman Revolution. Oxford: Oxford University Press, 2002. P. 38-40.
74. Tatum W. J. Always I Am Caesar. Oxford University Press, 2008. 214 p.
75. Taylor L. R. Party Politics in the Age of Caesar. Berkeley: University of
California Press, 1949. 263 p.
76. Veith Georg. Der Feldzug von Dyrrhachium zwischen Caesar und Pompejus; mit
besonderer Berücksichtigung der historischen Geographie des albanischen
Kriegsschauplatzes. Wien: L. W. Seidel, 1920. 267 p.
77. Walker A. T. . Caesar's Gallic War. Books I–IV: With Introduction, Notes,
Vocabulary, and Grammatical Appendix. Chicago; Atlanta; New York: Scott,
Foresman and Company, 1926. 594 p.
78. Wilczyński M. Prace fortyfikacyjne cezarian i pompejańczyków pod Dyrrachium
(48 r. p.n.e.) // Oblicza wojny. T. 9: Narzędzia wojny / red. T. Grabarczyk. Łódź:
Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2023. S. 11–24.
79. Yenne, Bill. Julius Caesar: Lessons in Leadership from the Great Conqueror.
New York : Palgrave Macmillan, 2012. 187 p.